

UNIVERZITA KARLOVA
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

Diplomová práce

Environmentální žal jako pastorační téma

Kateřina Dlabová

Katedra teologické etiky

Vedoucí práce: Mgr. Jan Zámečník Ph. D.

Studijní program: 6141T078

Křesťanská krizová a pastorační práce – diakonika

Praha 2020

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem „Environmentální žal jako pastorační téma“ napsala samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti ke studijním účelům.

V Praze dne 29. 7. 2020

Kateřina Dlabová

Anotace

Diplomová práce „Environmentální žal jako pastorační téma“ se zabývá specifickým smutkem, který je osobní reakcí člověka na změny, jaké přináší současná klimatická změna. Zabývá se jeho příčinami, projevy a popisuje jej jako nový fenomén, který lze zařadit mezi pastorační témata současné doby.

Klíčová slova

význam stvoření, smutek, antropocén, pastorační péče

Summary

The diploma thesis with the topic "Environmental grief as a pastoral topic" deals with a specific grief, which is a personal reaction of man to the changes brought by current climate change. It deals with its causes, manifestations and describes it as a new phenomenon that can be included among the pastoral themes of today.

Keywords

meaning of creation, grief, anthropocene, pastoral care

Bibliografická citace

Environmentální žal jako pastorační téma [rukopis]: diplomová práce/Kateřina Dlabová vedoucí práce: Mgr. Jan Zámečník Ph.D., Praha, 2020, 66 s.

Poděkování

Chtěla bych poděkovat panu Janu Zámečnickovi, za odborné vedení mé diplomové práce. Dále bych chtěla poděkovat své rodině za její podporu a trpělivost během mého studia. Přátelům, kteří mě v psaní práce povzbuzovali.

Obsah

Úvod.....	1
1. Teologická reflexe stvoření.....	3
1.1. Úvod do kapitoly.....	3
1.2. Stvoření.....	5
1.3. Křesťansko - environmentální hodnoty a jejich uchopení jako způsob nového postoje ke Stvoření.....	6
1.4. Encyklika Laudato Si'.....	17
2. Antropocén.....	21
3. Environmentální žal.....	28
3.1. Úvod do kapitoly.....	28
3.2. Obranné mechanismy jako reakce na zánik přírody.....	29
3.3. Původ pojmu environmentální žal.....	31
3.4. Analogie žalu osobního s environmentálním.....	33
3.5. Specifika environmentálního žalu.....	38
3.6. Koho se týká?.....	42
3.7. Solastalgie.....	44
4. Pastorační pomoc.....	45
4.1. Úvod do kapitoly.....	45
4.2. Rozhovor.....	47
4.3. Modlitba.....	48
4.4. Rituál.....	49
4.5. Spolupodílení se na ekopraxi.....	52
Závěr.....	56

Úvod

Výběr mého tématu je ovlivněn vlastní zkušeností. Během třiceti let života ve venkovském prostředí jsem zaregistrovala postupující negativní změny v krajině, které mne znepokojují a uvádějí do stavu smutku. Je mi líto, že moje děti nevidí pestré louky nebo živočichy, které jsem běžně v dětství viděla. Tyto změny, možná pro někoho nepatrné, jsou pro mne smutné zážitky, které však mohou čím dál víc sdílet i s ostatními. Změny jsou znatelné a dopadají na naše životy různými způsoby. Tuto citlivost pro změny jsem dříve vnímala spíše u autorů knih i článků na přírodovědná a ekologická témata, kdy vyjádřené obavy a smutek nad budoucností naší planety nebyly vnímány jako adekvátní reakce. Dnes se ukazuje, že je více lidí s tímto specifickým smutkem, pro který se ujal označení „environmentální“.

Fenomén environmentálního žalu se začal objevovat zhruba v druhé polovině 20. století, kdy psychologové a thanatologové pozorovali u některých biologů a ochránců přírody smutek, strach, úzkost jako emocionální reakci na ohrožení ekosystémů nebo destrukci krajiny, její biodiversity, na současný stav planety. Některé studie dokládají nárůst případů, které potřebují terapeutický doprovod. Položila jsem si otázku, jestli by to neměl být i úkol pro křesťanskou pastorační praxi. Z rozhovorů s pastoračními pracovníky (z katolického prostředí) jsem nabyla dojem, že je to téma úplně nové a že tento druh smutku (v českém terapeutickém prostředí se ujal označení „žal“) ze zániku např. druhu motýla, rodinného lesa či smrti domácího zvířete není důležitý. Zároveň však nezpochybňovali, že je na místě nová změna vztahu k přírodě, k místu, kde člověk žije a z toho vyplývající jednoduché povinnosti jako například třídění odpadů.

Pastorační praxe ale má přijímat nové výzvy jak vnímat nové problémy jako např. právě rostoucí počet lidí, jejichž projevy environmentálního žalu nemají u ostatních oporu. Cílem této práce je tedy popsat téma „environmentální žal“, pochopit jeho příčiny a představit ho jako adekvátní projev smutku, který je třeba uznat.

V první kapitole představím změny v postoji člověka ke světu, ke svému životnímu prostředí, tak jak ho dnes nabízí někteří křesťanští teologové. Tyto změny úzce souvisí s novým pojetím subjektivity stvoření. V kapitole se chci také zaměřit na hodnoty, které jsou společné pro environmentalisty i křesťany. Jejich znovuobjevení a aplikace do života může být společným tématem pro sdílení starostí a obav. K tomu příkládám popis některých biblických metafor jakožto možných návodů pro nové postoje ke Stvoření a představení encykliky *Laudato Si'* jako výzvu ke změnám.

V druhé kapitole se zaměřím na jednu z hlavních příčin environmentálního žalu, kterou je období antropocénu a jeho důsledky.

Ve třetí kapitole popíšu samotný jev s jeho specifiky pomocí pohledů některých terapeutů, kteří spolu s environmentalisty upozorňují na rostoucí počet lidí s tímto smutkem, jenž se v mnohých případech ukazuje jako druh zneuznaného smutku. Někteří z nich poukazují na analogii s prožíváním smutku obecně, kdy je např. příčinou smrt někoho blízkého. Chci se také zaměřit na projevy, které jsou závažné a vyžadují typ psychologicko-psychiatrické pomoci.

Ve čtvrté kapitole představím své návrhy, jak reálně by mohlo vypadat pastorační doprovázení člověka s environmentálním žalem.

1. Teologická reflexe stvoření

1.1. Úvod do kapitoly

V této kapitole chci představit některé motivy z teologicko-etické reflexe životního prostředí, které křesťanství nabízí.¹ Vnímám je jako nové podněty k hledání postoje, po kterém dnes volají mnozí, kterým není současný stav přírody lhostejný. Tyto motivy mohou být zároveň jakousi odpovědí na kritiku křesťanství, jeho antropocentrického chápání člověka. Myšlenka, že příroda má svou hodnotu a svou nezastupitelnou roli v řádu Božího stvoření, může být silnou inspirací například pro rozhovory v pastoračním doprovázení člověka, který se ocitne ve stavu environmentálního žalu.

Je evidentní, že i křesťané mají svůj podíl na tom, že svým jednáním poškozují stav životního prostředí. Tím vlastně popírají samotnou zvěst, že i svět kolem nás je dobrý.² Přesto můžeme dnes vidět, jak se v křesťanském prostoru zvyšuje počet hlasů volajících (spolu s jinými hlasy např. z vědeckého prostředí) po novém přístupu ke stvoření.³

Příkladem může být vznik ekoteologie, zaměřující se na propojenost náboženství a přírody, na interakce mezi ekologickými hodnotami (např. udržitelnost, skromnost) a dominancí člověka nad přírodou. Křesťanská ekoteologie se zabývá otázkou vztahu Boha – člověka - přírody. Jako odvětví teologie je různorodá, její představitelé využívají různé zdroje pro argumentaci a hledání odpovědi, jak vymezit míru odpovědnosti náboženství vůči stavu životního prostředí.

Uvědomuji si, že není možné popsat všechny teologické koncepce, proto se zaměřím jen na některé myšlenky. Co se týče praktické roviny vztahu člověka a přírody, je zjevné z mnoha současných „křesťansko - ekologických“ aktivit, že i křesťané vyjadřují touhu po změně spolu s potřebou nově uchopit, čím je příroda pro člověka a jakou roli má člověk v tomto vztahu zastávat. Z několika příkladů z křesťansko - teologického prostředí vyberu současné výzvy papežských encyklik nebo užívání biblických metafor, které se nabízejí jako inspirace pro postoj člověk - příroda.

Domnívám se, že touto cestou lze lépe pochopit a doprovázet ty, kteří výrazně pociťují onu narušenost ve vztahu člověk - příroda.

1/ Socioložka Hana Librová poukazuje, že pojem „životní prostředí“ jako samozřejmé sousloví není vlastně samozřejmé, protože *eo ipso* znevažuje vlastní hodnotu přírody a činí z ní funkci života člověka. Srov. LIBROVÁ. Hana. *Věrní a rozumní*, s. 100. Přesto ho budu užívat s ohledem na to, že je zavedený a hojně užívaný. Pojmy „příroda-svět-stvoření-životní prostředí“ budu v textu používat jako zaměnitelné ekvivalenty.

2/ Americký historik Lynn White v roce 1967 otevřel debatu o odpovědnosti křesťanství za ekologické zničení země článkem *Historical Roots of Our Ecological Crisis*, o který se ještě dnes kritika opírá.

3/ Z českého prostředí známe např. Erazima Koháka, Jana Hellera nebo Milana Balabána či Marka Váchu.

1.2. Stvoření

Významnost perspektivy stvoření pro židovský a následně i křesťanský obraz Boha, člověka i světa lze vytušit už z toho, jak různým způsobem se v Bibli projevuje. Lze ji vidět i jako linii propojující sociálně-etické souvislosti (prorocká a mudroslovná literatura), existenciální otázky (kniha Job, Žalmy) či filosoficko-teologické úvahy (kniha Moudrosti), jako „faktický“ rámeček Ježíšovy zvěsti o Božím království i jako kategorie obnovy ve významu christologickém, a především celkově jako předpoklad a východisko (stvořitelství záměr) i coby vyústění (eschatologické dovršení).⁴

Většina teologů chápe stvoření jako Boží stvořitelství čin, jako svobodné a láskyplné povolání k existenci všeho, co je. Je tedy místem, které má nějaký smysl.⁵

Křesťanství vychází z přesvědčení, že svět (včetně) člověka je dobrý, neboť žije ze vztahu iniciovaného Bohem Stvořitelem. Existuje pravoslavná tradice, která chápe stvoření jako živou knihu zjevující Boha. Bůh je ve všem – a všechno je v Bohu. Již při aktu stvoření zanechává Bůh stopu v každé bytosti, v každém tvorů zjevuje tedy svou přítomnost a moudrost. A protože je svět dobrý, má být i milován.⁶

4/ V rámci eschatologie se předpokládá, že nastane čas, kdy se vše obnoví. Biblický popis věčného stavu hovoří o smíření mezi lidstvem, zvířecím životem a životem rostlin. Srov. Iz 11, 6–9 a Ez 34, 25–27 a KOLÁŘOVÁ, Lucie, v článku *Víra ve stvoření jako ekoetická perspektiva*, *Salve* 4/17, s. 89.

5/ Teoložka Lucie Kolářová vidí Stvoření jako Boží stvořitelství láskyplný čin. Z tohoto pohledu pak nemůže být vyprázdněným prostorem ani beze smyslu, i když ho „odbožtujeme“. Srov. *tamtéž*, s. 90–100.

6/ Srov. Gn 1, 1–31 a Ž 104, 24–31 a VÁCHA, Marek, *Tváří v tvář Zemi*, s. 51–53.

1.3. Křesťansko - environmentální hodnoty a jejich uchopení jako způsob nového postoje ke Stvoření

Nová reflexe současného vztahu křesťana a jeho chápání přírody, jeho víry v Boha Stvořitele, přinesla v praktické rovině několik významných kroků na poli křesťanských církví. Například současné papežské encykliky apelují na změny hodnot, které se mají projevit v jednání. Zároveň připomínají, že péče a postoj ke stvoření není jen doménou ekologů, ale má být jako jeden z hlavních úkolů dnešního člověka, a zvláště křesťana. Tyto apely osobně považuji za jednu z možností, jak odpovídat na kritiku křesťanství, které bylo opakovaně kritizováno za neřešení ekologických problémů nebo přezíravý postoj k jednání, který je vůči přírodě neohleduplný, až lhostejný.

Tuto skutečnost se např. etik Marek Orko Vácha snaží jednoduše objasnit: „Křesťanství má svoje nevýhody. Tím, že myslí v perspektivách staletí či tisíciletí, reaguje na aktuální otázky často se zpožděním s tendencí problémy doposud malé a řešitelné přehlížet a jedná, až když problém narostl do obřích rozměrů a je již těžko zvládnutelný, stále se obává zbožťování přírody či dostatečného nevnímání rozdílu mezi člověkem a ostatními organismy.

Velkým současným problémem je rovněž nulová či velmi malá znalost evoluční biologie, ekologie a environmentální etiky absolventů teologických fakult, budoucích pastorů, kněží a biskupů a odtud pochopitelná zdráhavost v environmentálních výzvách či akcích.“⁷

Vácha ale také ukazuje na výhodu: „Že tím, jak křesťanství myslí v dlouhodobých perspektivách, mnohem delších, než jsou volební období politických stran, mohou zastávat onu skromnost, že štěstí člověku nepřinese hromadění předmětů či zboží, nýbrž naopak, že sem patří určitá oproštěnost od nich, to, že vnímají přírodu jako Boží chrám a jakékoli místo ve vesmíru jako vhodné k modlitbě, že neodlišují sakrální a profánní, a navíc jsou od svého vzniku velmi citliví k marginalizovaným, trpícím či jinak znevýhodněným. Křesťané tak vnímají přírodu jako společné dílo Boha a člověka a vědí, proč ji chránit, neboť je darem.“⁸

Mnozí teologové, etici a environmentalisté se tedy shodují na potřebě změn hodnot, které stojí za destrukcí současného stavu planety. Řada z nich potvrzuje, že shodné křesťanské i environmentální hodnoty, jakými jsou

skromnost, pokora, soucit, vděčnost, zodpovědnost či láska k bližnímu mají být součástí nového postoje vůči stvoření.

7/ VÁCHA, M., *Tváří v tvář Zemi*, s. 9. Vácha zde zajímavým způsobem propojuje křesťanskou argumentaci s nejnovějšími poznatky přírodních věd.

Křesťan si je vědom své ukotvenosti, své provázanosti se světem, se svým životním prostředím. Zároveň si je vědom jeho řádu i toho, že je narušen i jím samotným. Tento obraz může nabývat různých podob.⁹ Jürgen Moltmann jeden obraz nabízí: „Živý vztah lidských společenství k přirozenému prostředí je trvale, pokud ne nenávratně poškozen lidskými technologiemi, které vedou k vykořisťování přírody. V lidských technologiích vykořisťující přírodu jsou ale znehodnocovány přírodní vědy. Přírodní vědy byly spolu s technologiemi vyvinuty z určitých lidských zájmů. Lidské zájmy jsou s nimi spojeny, předcházejí jim a přijímají je do služby. Zájmy jsou vedeny základními hodnotami a základními přesvědčeními lidských společností. Hodnoty a přesvědčení, které vládou v lidských společenstvích a regulují veřejný život, pocházejí opět za základních jistot lidí o smyslu a určení jejich života.“¹⁰ Moltmann také upozorňuje, že je třeba si uvědomit, že „ekologická krize“ moderní civilizace je krizí celého systému se všemi dílčími systémy. Od umírání lesů až po rozšíření neuróz, od znečištění vod až po nihilistický životní pocit mnoha obyvatel městských aglomerací.“¹¹

8/ VÁCHA, Marek, *Tváří v tvář Zemi*, s. 84.

9/ Jedna z podob je vyjádřena např. v listu Římanů v osmé kapitole, verš 20. „Neboť tvorstvo bylo vydáno marnosti – ne vlastní vinou, nýbrž tím, kdo je marnosti vydal. Trvá však naděje.“

10/ Podobně se o hodnotách zmiňuje socioložka Hana Librová, když např. popisuje dva obecné koncepty životního způsobu: záměrná (služba věci) a dobrovolná skromnost (umění žít). Záměrná reflektuje a akcentuje odpor vůči majoritnímu způsobu života, bývá propojena s ekologickým aktivismem. Dobrovolná skromnost se obvykle vyznačuje nedostatečnou reflexí odborného poznání, intuitivní a improvizující povahou, spojením s uměleckými aktivitami, duchovními směry. Vůči přírodě šetrný skromnější život jedinec nechápe jako sebezápor.

„Významným rysem těchto *etických vlastností* je intergrita osobnosti, která slučuje dobré vlastnosti a zakládá celý způsob života. Tady si člověk také klade otázku: Jaký chce být, případně jaký nechce být? Nese s sebou prvky antropocentrismu v tom, že uznává vyjimečnost člověka, který je tak schopen altruismu, soucitu. I když se jedinec motivovaný environmentální etikou ctností pustí do konkrétně cílených aktivit, na jejich úspěších nelpí, v tom se liší od aktéra motivovaného výlučně teleologicky,“ říká Librová. Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 55.

11/ Srov. MOLTSMANN, Jürgen, *Bůh ve stvoření. Ekologická nauka o stvoření*, s. 27.

„Reflektovat narušenost přírody, resp. lidského životního prostředí, v sémantickém poli teologie tedy znamená nejen přesunout těžiště od environmentální etiky pozitivní (zkoumající „věci, jak jsou“) k normativní („věci, jak být mají“), nýbrž jít hlouběji ke kořenům, z nichž morálnost lidského jednání ovlivňujícího okolní svět vychází,“ upozorňuje také Kolářová ve svém článku *Víra ve stvoření jako ekoetická perspektiva*.¹²

I polsko-americký katolický myslitel Henryk Skolimowski ukazuje na spojitost etiky, hodnot a náboženství se vztahem k přírodě. Skolimowski považuje soudobé módní postoje, egoismus, narcismus, snobismus, všechno, co vede konzumní společnost k ničení a sebezničení, za následek etického vakua, které kolem nás vytváří etický relativismus. V této souvislosti zmiňuje teocentrismus, který neznamena centralitu Boha v tradičním evropském pojetí, ale centralitu posvátného přesahu a postoje posvátné úcty. Základním jeho přesvědčením je, že všechna hodnota se odvíjí od Boha a člověk není než závislou částí Božího stvoření. Středem teocentrismu je tedy u něj přesahující rozměr posvátného, se kterým se někteří lidé střetávají v zážitku víry.¹³ Proto se Skolimowski vrací k uznání posvátnosti života, které umožňuje popření morálního relativismu uznáním absolutního nároku posvátnosti. Chápe úctu k přírodě jako ekologický protějšek náboženského postoje pokory, v ekologickém postoji, odpovědnosti vůči přírodě, vidí náboženský postoj uctívání, v ekologické spravedlnosti – spravedlnost pro všechno stvoření. Skolimowski je názoru, že teprve změna lidského postoje, která bude zahrnovat úctu k Bohu a k jeho stvoření, člověku umožní překonat problémy, které pramení z lidské chamtivosti a sobectví. Jde o to odsunout člověka ze středu vši pozornosti a postavit na jeho místo Boha a jeho posvátný svět, v němž je člověk jen jednou z mnoha bytostí, byť pověřenou úlohou pastýře.¹⁴

12/ KOLÁŘOVÁ, Lucie, v článku *Víra ve stvoření jako ekoetická perspektiva*, s. 94.

13/ SKOLIMOWSKI viz. KOHÁK, Erazim, *Zelená svatozář*, s. 66.

14/ Srov. tamtéž, s. 67–69.

Teoložka Ingeborg Gabrielová též zdůrazňuje novou potřebu člověka aktivně začlenit přírodu jako svůj svět do svého myšlení, jednání a plánování. Tento proces má být voláním po „novém člověku“.

„Tato idea nového člověka, tedy zásadně nového stávání se člověkem, prochází v nejrůznějších podobách celými duchovními dějinami Evropy. Má svůj původ v Novém zákoně, který staví na starozákonních základech a ve víře v Ježíše Krista, jehož příchod změnil svět, jak píše apoštol Pavel ve svém listě Korintským. Pro Pavla se tak křesťan stává, skrze křest novým stvořením,“ píše ve svém článku Gabrielová.¹⁵

Jürgen Moltmann přichází s podobnými myšlenkami: „Znovuobjevení přírody venku zůstává ovšem neúplné, pokud zároveň nedochází ke znovuobjevení přírody uvnitř, oné přírody, kterou je člověk sám ve své tělesnosti opětovná lokalizace světa člověka v dějinách přírody a znovuobjevení přirozenosti v tělesném bytí nejsou žádné romantické vytáčky z odpovědnosti, která modernímu člověku připadla prostřednictvím získané moci, nýbrž znamenají objevení potlačených a vytlačených dimenzí života a překonání nelidskosti a nepřirozenosti moderního světa.“¹⁶

Gabrielová zdůrazňuje, že k vnitřním proměnám nového člověka patří i „překonání“ individuálně chápané spásy, znovuobjevení sociálního rozměru víry v Boha a rozšíření této víry o univerzálně-kosmickou reflexi, a tím zároveň dějinně-dynamickou dimenzi spásy v křesťanství: „Toto rozšíření přes jednotlivého člověka a lidstvo na celé stvoření jakožto celek vyžaduje, aby do teologického myšlení byla zahrnuta právě příroda a její dějiny, její častá rozporuplnost, okouzující krása i její brutální krutost. Předpokládá to pak vědomou péči o přírodu a rozvíjení určitého citu pro ni stejně jako uznání vzájemné závislosti všeho živého a v praktické rovině života - obohacení hodnotami jako je pokora, zodpovědnost a vděčnost,“ navrhuje Gabrielová.¹⁷

15/ Srov. 2 Kor 5, 17 a GABRIELOVÁ, Ingeborg, v článku *Ekologie jako otázka „nového člověka“*, s. 74.

16/ MOLTSMANN, Jürgen, *Bůh ve stvoření. Ekologická nauka o stvoření*, s. 49.

17/ GABRIELOVÁ, Ingeborg, v článku *Ekologie jako otázka „nového člověka“*, s. 75.

Co se týče hodnot, Gabrielová navrhuje, aby byly součástí možné cesty k vnitřní proměně. K té patří uvědomit si důležitost *pokory*: „Svět nemá ignorovat přirozenou ohraničenost jakéhokoli života, (např. i ohraničenost přírodních zdrojů), jeho smrtelnost a pomíjivost, stejně jako omylnost a hříšnost člověka. Nové respektování těchto skutečností má vést k sebereflexi a pokoře jakožto v posledku osvobozujícího uznání lidské skutečnosti.“¹⁸ Člověk tak dokáže v postoji pokory uznávat vlastní hodnotu jiných stvoření, protože pokora umožňuje člověku uvědomit si své místo v univerzu a vzájemnou závislost člověka a všeho existujícího.

Další hodnota, *vděčnost* vychází z uznání dobra, jehož se člověku dostává od ostatních. Vychází totiž z přesvědčení, že život a vše, co je s ním spojeno, je především Božím darem.

„Vděčnost směřuje člověka se životem v neposlední řadě proto, že člověku pomáhá rozeznat vlastní míru. Člověk dokáže být stejně nevďečný, má-li nadbytek, jako tehdy, trpí-li nedostatkem. Postoj tužby vlastnit stále víc, je i základem nepokoje a podstatnou podobou nespravedlnosti,“ říká k této hodnotě Gabrielová.¹⁹

Zde se teologičtí a ekologičtí autoři shodují v názoru, že zdroje mnohých environmentálních problémů leží (vedle zvýšení lidské populace) i v nárůstu spotřeby hmotných věcí, v konzumismu, který mnozí vidí jako snahu o zaplnění vnitřní prázdnoty.²⁰

18/ Tamtéž, s. 78.

19/ Tamtéž, s. 81.

20/ Srov. FROMM, Erich, *Mít nebo být?*, s. 58–102.

Např. papež Jan Pavel II. vyzývá, aby prázdno, které zaplňuje konzumismus, bylo zaplňováno něčím hodnotnějším. Nepopírá, že člověk potřebuje „stvořené statky“ a výrobky průmyslu, které se neustálým vědeckým a technickým pokrokem rozvíjejí. Vidí v nich přínos tam, kde rozšiřují nové obzory. Špatný není podle něj požadavek lepšího života, nýbrž životní styl, který předstírá, že je lepší, když se zaměřuje na vlastnění, a ne na bytí. Člověk chce mít více ne proto, aby více byl, nýbrž proto, aby samolibě konzumoval život.²¹ Vděčností se člověk projevuje jako tvor, který nejen poznává, ale i uznává celé stvoření jako dar. Přisuzuje přírodě její specifickou hodnotu, jež klade člověku hranice, které je třeba respektovat a zároveň je mu tato příroda propůjčena jako dar, o který je třeba pečovat. Rozměr vděčnosti může tedy přispívat k zachování integrity, stability a krásy celého společenství života.

S péčí je spojena další hodnota: *zodpovědnost*. Eduard Kehl mluví o zodpovědnosti ve dvojím významu: V prvním případě odpovědnost plyne z vědomí jedinečné důstojnosti člověka, kde navrhuje promýšlet pojmy jako „spolutvořenost, společenství stvoření či solidarita stvoření“ jako ochranu před absolutizací člověka. V druhém případě vyplývá odpovědnost z eschatologické odevzdanosti. Tady Kehl odkazuje na přesahné aspekty odpovědnosti: „Jde tu především o důvěru v dobrého Stvořitele, o to nedat prostor strachu z možného zničení prostředí. Stvořitelská a spásná vůle je vlastním pozitivním obsahem konceptu stvoření a implikuje v sobě naději tematizovanou jako eschatologické dovršení.²² Pro věřícího to znamená dokázat se spolehnout a odevzdat se v důvěře, že je Bůh větší než lidské hříchy a zároveň to neznámá jakousi pasivitu či rezignaci, ale naopak tato důvěra má jít ruku v ruce s činnou odpovědností za Zemi.

21/ Srov. JAN PAVEL II, *Centesimus Annus*, 36. Podobně mluví i papež František: „Snahy vědců a odborníků, kteří usilují o řešení problémů vytvořených člověkem, jsou chvályhodné a často obdivuhodné. Když však pozorujeme svět, vidíme, že tato úroveň lidského zasahování, nezřídka ve službách finančního sektoru a konzumismu, ve skutečnosti způsobuje, že Země, na které žijeme, přichází o své bohatství a krásu, stává se čím dál více omezenou a šedivou, zatímco technický rozvoj a konzumní nabídky nadále neomezeně rostou. Zdá se, že podléháme iluzi, že můžeme nahradit neopakovatelnou a neobnovitelnou krásu nějakým svým výtvořem.“ *LS* 34.

22/ KEHL, Eduard, cit. podle KOLÁŘOVÁ, Lucie, s. 99.

U promýšlení této hodnoty někteří navrhuji, aby se teologie i teologická etika inspirovala dílem Hanse Jonase, který požadoval nový etický přístup rozšířené odpovědnosti.²³ Představuje ji jako jednu z „etických reakcí“ na nově se objevivší rizika a hrozby technického jednání v druhé polovině 20.stol.²⁴

Stejně jako Jonas i jiní zdůrazňují fakt, že je třeba více vnímat silnou vnitřní provázanost člověka s živou i neživou přírodou, jejich vzájemnou závislost, a tudíž chápat důsledky lidského jednání.²⁵

To, že člověk má zodpovědnost, vyplývá z jeho podoby k Božimu obrazu. Není však v první řadě výsadou, ale povinností. Jeho podobnost tedy zakládá zodpovědnost vůči Bohu i vůči ostatnímu stvoření.

Kniha Genesis v druhé kapitole říká, že je člověk povolán k tomu, aby pěstoval a spravoval „zahradu světa“, a má tedy zvláštní úkol pečovat o „místo života“, o celý svět, který Bůh přizpůsobil tak, aby sloužil k osobní důstojnosti a k životu člověka, a to s ohledem nejen na ty, kdo jsou tu nyní, ale i na ty, kteří se narodí později.²⁶ Další biblický text zmiňuje zodpovědnost také v příběhu o potopě, kdy sám Bůh říká Noemovi: „Za život člověka budu volat k odpovědnosti každého jeho bratra.“²⁷ Texty vlastně ukazují, že dar života sebou nese pro každého závazek jeho opatrování a je spojen s odpovědností.

Téma zodpovědnosti se často spojuje s metaforami správce, pastýře či sourozence. V českém prostředí si jí všímá socioložka Hana Librová. Ve své knize *Věrní a rozumní* reflektuje tři postavy jako je často zmiňovaný „správce“, „pastýř“ a „sourozenec“.²⁸

Jan Zámečník ve svém eseji *From Steward to Sibling – The Future of Environmental Metaphors*, popisuje a rozšiřuje řadu metafor. Inspiruje se myšlenkami některých teologů, kteří se těmito obrazy zabývali.²⁹ Upozorňuje například, že metafory obsahují určitou nejednoznačnost, která odpovídá nuancím v lidském vztahu k přírodě, které je velmi obtížné zachytit jinak. „Síla metafor spočívá nejen v tom, že se snaží vysvětlit realitu, ale, že vytvářejí realitu a v souladu s touto realitou, k lepšímu nebo horšímu, řídí lidské činy. Metafory mohou vytvářet realitu, zejména sociální realitu. Nabízejí také možnost hlubšího zakotvení lidí v křesťanském vyprávění, a proto hovoří jazykem, který se liší od jazyků závazků, morálních příkázání a pokynů. Tak může být metafora vodítkem pro budoucí kroky,“ říká Jan Zámečník.

Podle něj je role těchto metafor v environmentální teologii nenahraditelná, protože nabízí možnost promýšlet význam a funkci těchto metafor jako možnou cestu k hledání nového postoje ke stvoření. Celé pojetí metafor vychází z předpokladu, že ústředním ideálem křesťanské akce je Ježíš, a právě proto mají být tyto metafory zakotveny christologicky. “Konkrétně takové christologické zakotvení metafor například brání správcům, aby vládli, králi v útlaku, spolutvůrci vzdát se vykupování, prorokovi vydávat svévolná oznámení a sourozencům ztrácet zájem o své ‚bratry a sestry,‘ “vysvětluje Zámečník.³⁰

23/ „Rozhodnutí člověka jednat odpovědně je existenciálním krokem jeho evoluce – odpovědnost se stává neoddělitelnou vlastností lidského bytí,“ říká Jonas ve svém díle *Princip zodpovědnosti* a požaduje, aby hlavním důvodem tohoto jednání byla budoucí generace, ti, co přijdou po nás; přesněji, zachování podmínek pokračování života v budoucnosti; přežití člověka na Zemi, zachování existence lidského rodu jako takového: „Pojem povinnosti je vyjádřen formou kategorického imperativu: „Jednej tak, aby tvé skutky byly slučitelné s trvalou přítomností skutečného lidského života na Zemi! Jednej tak, aby důsledky tvé činnosti nepůsobily ničivě na budoucí možnost takového života!“ JONAS, Hans, *Princip odpovědnosti*, s. 58.

24/ Jonas v této souvislosti artikuloval otázky o možnostech předvídání následků tohoto jednání. Ukazuje, že se člověk ve své dějinné situaci dostal na křižovatku svého vývoje, který se však začal vymykat jeho rozumové kontrole. Proto je třeba se zamýšlet nad škodlivými následky našich činů, a zvláště se pak ptát, jaké riziko přináší naše dnešní jednání v dlouhodobé perspektivě. Říká podobně jako Fromm: „Tento náhlý obrat v osudu přírody staví člověka před existenciální volbou „být“ či „nebýt“. Jonas věří, že tak jak člověk je schopný říct ano svému bytí, tak je schopen říct ne svému nebytí a jednat odpovědně.“ Srov. tamtéž, s. 58.

25/ „Člověk a svět tvoří jednotu, kterou lze určitou částí poznávacího aparátu nahlédnout. Poškození deštného pralesa, zabíjení velryb či vlků, přemístování druhohorní skály, to vše je poškozením sebe samých,“ upozorňuje Binka. Srov. BINKA, Bohuslav, *Environmentální etika*, s. 103.

26/ Srov. Gn 2,15.

27/ Srov. Gn 9,5.

28/ Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní. Kapitoly o ekologické zpozdilosti*, s. 57-71.

29/ Zámečník promýšlí další metafory jako “krále”, “kněze”, “proroka”, “spolutvůrce”. Srov. ZÁMEČNÍK, Jan, v eseji *From Steward to Sibling – The Future of Environmental Metaphors*, v tisku.

V souvislosti se všemi těmito metaforami má jejich křesťanské uznání jasný účinek: osvobozuje je od despotických a silně antropocentrických konotací, za něž byly tak často kritizovány,” říká dále Zámečník a spolu s některými teology souhlasí, že není dobré, pokud jsou tyto metafory oddělené od teologického kontextu, i když to neznamená, že se světské nebo nekřesťanské názory nemohou alespoň v některých oblastech překrývat s křesťanským. Tyto jiné názory však zjevně postrádají záruku, kterou nabízí Ježíšova nenásilná a obětavá služba.³¹ Christologické zakotvení metafor by tedy mělo chránit metafory před získáním negativní podoby.

Metafora správce je takovým příkladem. Mnozí kritici považují tuto roli jako hluboko antropocentrickou a neekologickou, legitimizující využívání přírodního světa člověkem. Tato role se setkává s faktem, že lidské poznání bude vždy limitováno neschopností dohlédnout důsledky “správcovského” jednání. Člověk jako správce se totiž orientuje v malém sociálním a geografickém okruhu, zajímá se o dění v blízké časové perspektivě, není schopen dohlédnout důsledky svých technologií. Někteří však tvrdí, že se může tento termín správcovství používat v různých kontextech, a tak může mít různý význam.

Vzhledem k tomu, že je obraz správce spojen s myšlenkou někoho, komu jsme odpovědní za naše činy, nebo někoho, kdo na nás přenesl odpovědnost, vyvstává pak otázka: komu jsou lidé odpovědní. Někteří teologové poukazují na to, že lidské zájmy a Boží úmysly se mohou lišit, ať už jen málo nebo hodně.³² Odpovědět na otázku, zda jsou lidé odpovědní Bohu nebo „transgeneračnímu společenství lidstva“, však nemusí být nutně obtížné. Vzhledem k tomu, že pro křesťanství je ústřední myšlenka Boží lásky k člověku, může se tato dvojí odpovědnost spíše překrývat než střetávat.³³

30/ Tamtéž.

31/ Pro teologa Douglase J. Halla je ideálem správce Ježíš, který nejedná despoticky, ale je naopak ideálem sebeobětující lásky. K němu se křesťané mohou připodobňovat. Srov. tamtéž.

32/ Srov. ZÁMEČNÍK, Jan, *From Steward to Sibling - The Future of Environmental Metaphors*, v tisku.

33/ Srov. tamtéž.

S další metaforou, se kterou je spojena zodpovědnost, je metafora pastýře. Podle Hany Librové je přístup pastýře stále antropocentrický, ale není to, jako v případě správce, racionálně ekopragmatický přístup - je empatický, oddaný a laskavý. Příklad hledá v Novém zákoně, kde je tato péče ztělesněna v Ježíšově podobenství o pastýřově pátrání po ztracené ovci. Librová zde hledá souvislosti mezi postojem křesťanů a environmentalistů. Ty nachází v altruismu zahrnující láskyplný postoj, soucit, obětavost vůči slabým. Vlastnosti dobrého pastýře odpovídají etice environmentálních ctností. V duchu Nového zákona má tedy člověk napodobovat laskavé chování Boha, chránit.³⁴

Jak jsem zmiňovala výše, apely na změny vycházející z křesťanství se mnohdy ocitají v těsné blízkosti názorů některých environmentálně uvažujících autorů. Ve shodě s environmentalisty vidí teologové příčinu ekologických problémů v deficitu hodnot jako je například zodpovědnost za svůj vztah ke Stvoření. Obě strany se shodují i na změnách v praktickém způsobu žití. V této rovině je důležité si uvědomit, že problémy existují a že mají přesah i do jiných oborů. Takové apely můžeme najít v současných papežských encyklikách.

34/ Na rozdíl od Zámečnicka, Librová přisuzuje správci spíše negativní roli. Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 59.

1.4. Encyklika *Laudato Si'*

Další podněty na změnu vztahu člověka k přírodě obnovuje a zároveň rozšiřuje i encyklika *Laudato Si'* papeže Františka z roku 2015, kterou vnímám jako další novou a velmi konkrétní odpověď ze strany křesťanství na současnou dobu. Jako autoritativní hlas katolické církve se s poselstvím obrací k současnému světu. Lze ji chápat jako vymezení vůči převládajícímu ekonomickému a technokratickému paradigmatu. Nastinuje novou verzi života, který se má dotýkat etické a duchovní dimenze. Úmyslem papeže Františka bylo prostřednictvím encykliky přispět k tomu, aby se v politických jednáních dospělo ke společnému, eticky odpovědnému řešení v oblasti klimatických změn a ekologie. Aby se opět nahlédlo, že etické výzvy – změna klimatu, chudoba a nerovnosti jsou navzájem propojené. A především nově připomenout křesťanům jejich úlohu ve světě.

Nové na encyklice je několik rysů: Papež František se, vedle obvyklých pramenů (encykliky a dokumenty předchůdců), inspiruje i dokumenty místních církví, biskupských konferencí. Cituje zástupce jiných náboženství či odkazuje na texty z literatury, filosofie, přírodních věd např. z klimatologie a jiné. Tím zdůrazňuje potřebu dialogu všech.

Jejím podstatně novým rysem je zařazení učení církve do ekologické etiky. Současná krize má sice ekonomický, politický a technologický rozměr, ale hrozící nebezpečí porušení ekologické rovnováhy znečištěním životního prostředí z ní dělá krizi i etickou. Encyklika mluví o společném domě a eticky zohledňuje mimolidský svět, bytosti, přírodu, s nimiž lidé tvoří univerzální rodinu živých bytostí. „Člověk se musí naučit tuto skutečnost vnímat a žít ve společném domově moudře, vpravdě ekologicky (oikos – dům, domácnost; logos – slovo, moudrost). Právě k domovu patří vědomí jeho harmonie, krásy a sounáležitosti, nikoli oddělenosti, a představa, že jsme součástí společenství živých bytostí,“ říká papež František.³⁵

35/ PAPEŽ FRANTIŠEK, *Laudato Si'*, 66–67.

Tady se nabízí metafora “sourozence”, o níž Hana Librova uvažuje, že je významnější než metafora správce nebo pastýře. Podle jejího názoru je to „způsob života vyhovující životním potřebám ostatních spolu-stvořených bytostí“. Základem myšlení je podle Librové poznání, že z evolučního hlediska neexistuje jasná hranice mezi lidmi a ostatními. V této souvislosti zmiňuje tradici, která se inspirovala svatým Františkem z Assisi, jenž nazýval stvořené bytosti a dokonce i neživé bytosti, bratry a sestrami.³⁶ K této tradici se hlásí i encyklika papeže Františka *Laudato Si'*.

Například papež František ve zmíněné encyklice používá též označení sourozence pro postoj, kde nejde o dominanci obsaženou ve správování ani o dominanci zakládající benevolenci pastýře, ale kde je právě vztah vzájemného původu i osudu spolustvořených bytostí. Navrhuje, aby se přeměnil vztah k přírodě (ve smyslu bipolarity člověk-příroda, subjekt-objekt) v tripolární vztah, který do myšlení integruje Boha jako Stvořitele člověka a přírody, ve kterém člověk, organická i anorganická příroda už nestojí proti sobě, ale kde se oba chápou ve vztahu k Bohu jako Stvořiteli. Oba jsou součástí fyzické přírody a oba se různými způsoby vztahují ke Stvořiteli. „Tedy člověk tím, že je stvořen k obrazu Božímu, má v sobě úctu ke stvoření, které je dobré a uchovává jeho život. Ekologická konverze není jen proměnou zorného úhlu, z kterého se člověk dívá na přírodu jako Boží stvoření, ale je proměnou toho, kdo se dívá,“ upozorňuje papež František.³⁷

Novou podobu vztahů se zabýval např. Albert de Pury v knize *Člověk a zvíře – stvoření Boží. Starý zákon o zvířatech*. Tady uvažuje nad tím, že mezi zvířaty a Bohem existuje podle biblických textů velmi úzké pouto. Bůh totiž zachraňuje také zvířata před potopou a po potopě se smlouva vztahuje i na všechny živé tvory. I zvířata se mohou obracet k Bohu, ačkoliv jejich vztah ke Stvořiteli není stejný jako lidský, přece jen mají svou cestu a jinou komunikaci. Jsou stejně jako člověk stvořeni a milováni. Některé biblické texty přisuzují zvířatům tajemné “vědění”, které mohou být inspirací pro člověka a jeho jednání.³⁸

36/ Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 39.

Člověk a příroda spolu existují v solidaritě založené na společném stvoření. Proto je součástí důstojnosti nového člověka péče-slужba přírodě, jež skrze úctu a lásku k ní, činí přírodu součástí proměny, která započala Kristovým vtělením a pokračuje v éře Ducha. Nepředstavuje něco volitelného ani nějaký druhotný aspekt křesťanského života.³⁹

Toto společenství by mělo být základem všech lidských vztahů s přírodou. Takové společenství, které vyjadřuje lásku a náklonnost, bez které se ostatní metafory (například správcovství) “zhrouť v pouhé povinnosti”.

Dalším rysem encykliky je tedy zjevný příklon k tzv. *antroporelacionálnímu přístupu*. Tento přístup zdůrazňuje vlastní hodnotu všeho stvoření a zároveň poukazuje na to, že člověk má v rámci stvoření zvláštní postavení. Člověk je jediným tvorem v rámci stvoření, který je mravním subjektem. Jako takový je adresátem mravních požadavků, které sám dokáže rozeznat a má je uskutečňovat. Právě zodpovědnost za životní prostředí je součástí těchto mravních požadavků.⁴⁰

37/ Vnímání subjektivity přírody se vyvíjelo a spolu s ním se objevovala otázka, jak moc je její zranitelnost veliká a limity, které člověku staví při jejím využívání. Filosof Martin Buber pojímal vztah člověka k přírodě jako vztah „Já – Ty“: „Není něčím, co máme, co vlastníme: je něčím, co je nám v jistém smyslu dáno: „Ty“ mne potkává, není možno je najít plánovaně. Přichází jako dar nebo jako ‚zloděj v noci‘...V oblasti základního slova „Já-Ty“ uznávám svébytnou autonomii druhého jako svobodné („oddělené“) bytosti, s níž nesmím zacházet jako s věcí. Pokud se s ní chci seznámit a přiblížit se jí, musím ji oslovit a čekat na to, co mi sama o sobě sdělí.” (Srov. BUBER, Martin, *Já a Ty*) V ní může nacházet něco, co ho může fascinovat, obracet jej od jeho vlastního Já ke kontemplaci komplexnosti přírody a její rozmanitosti. Srov. BUBER viz. ONDOK, Josef Petr, *Člověk a příroda*, s. 2.

38/ Srov. PURY, Albert, *Člověk a zvíře. Starý zákon o zvířatech*. Též srov. Gn 8, 1, Ž 104, 21.

39/ PAPEŽ FRANTIŠEK, *Laudato Si'*, 42.

40/ Srov. ŠTICA, Pavel, v článku “*Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva*”, *Salve* 4/17, s. 19.

Papež František v encyklice opakovaně kritizuje radikální antropocentrismus, jenž stojí v pozadí současné ekologicko-sociální krize. Nabádá (opětovně) ke změně mentality, k uvědomění si, že lidé přírodu „odbožtili“, od-spiritualizovali, zvěcnili, stala se pouhým předmětem. V této souvislosti kritizuje právě výklad biblického výroku „podmanění“, ze kterého se odvozuje právo člověka vypínat se jako „vládce“ nad stvořením a svévolně si např. přivlastňovat půdu, vodu či přírodní zdroje.⁴¹

Integrální ekologický přístup encykliky však nepovažuje „prostředí“ za něco vyděleného, nýbrž se snaží vidět vztahy mezi jevy biologickými, sociálními, duchovními a kulturními jako celek. K tomu patří i Františkův apel na potřebu ekogramotnosti a angažovanosti pro životní prostředí.⁴²

Tento hlas encykliky *Laudato Si'* evokuje podobu metafory proroka jako postavu, která apeluje na změnu, na skutečný obrat k Bohu. V této roli může prorok ukazovat na kořeny planetárních hrozeb a mapovat jiným způsobem dosavadní jednání. Roli proroka lze také chápat jako svědectví o nepříjemné pravdě, což často přináší i negativní důsledky pro jeho život. Jak ukazuje tradice hebrejské bible, být prorok je riskantní rolí. Přesto však proroci hlásali i naději, která „je možná uprostřed zdánlivě beznadějných podmínek“. A taková naděje může být v současnosti potřebná více než cokoli jiného.⁴³

41/ Vínou na tomto *antropocentrickému* negativním vybočení přisuzovali mnozí kritici z řad enviromentalistů židovsko-křesťanské tradici ve vnímání člověka a jeho postavení ve světě. Antropocentrické chování nacházelo oporu v interpretaci první kapitoly Genesis. Podle ní je člověk pověřen vládou nad zemí jako nad svým panstvím a jako jediná bytost je schopen rozumu, zároveň je nositelem morálních práv i povinností. Extrémně radikální verze zahrnuje ve své koncepci dominanci člověka nad přírodou. Zdrojem hodnot jednotlivých objektů přírody mimo člověka je jejich pozitivní vztah k potřebám člověka. Nemají svou vlastní hodnotu nezávisle na člověku.

42/ Srov. PAPEŽ FRANTIŠEK, *Laudato Si'*, 217, 220.

43/ Viz. ZÁMEČNÍK, Jan, *From Steward to Sibling - The Future of Environmental Metaphors*.

2. Antropocén

V předchozích kapitolách jsem se zmínila v několika textech o potřebě hledání nového vztahu člověka k přírodě i na křesťanské půdě. O potřebě, která vyplývá ze zkušenosti se současnou realitou. O jakou realitu jde, se pokusím ukázat na příkladech, které zajímavým způsobem představil Bedřich Moldan ve své obsáhlé knize *Podmaněná planeta*. Moldan uvádí i řadu sociálních změn, které vznikají v souvislosti se změnami životního prostředí. Např. migrace vznikající např. nedostatkem pitné vody aj. Tyto smutné příklady mohou být v různých podobách příčinou emoční reakce jakou je environmentální žal.

Kniha *Podmaněná planeta* popisuje současný stav Země a příčiny její devastace člověkem. Moldan nejprve ukazuje na tři období, kdy probíhaly hlavní změny ve vydělování lidí z přírody: paleolitickou, zemědělskou a industriální. Nejzásadnější změnou v historii vztahů lidí a přírody je však počátek globální industriální epochy, průmyslová revoluce. Pro toto období se užívá označení *antropocén*. Tento termín navrhli atmosféričtí chemici Paul J. Crutzen a E. Stoermer pro období, kdy se lidské aktivity stávají jednou z podob velkých globálních sil, fyzické dominance člověka nad Zemí.⁴⁴ Autoři nazvali naši současnou dobu termínem používaným pro velká geologická období, čímž chtěli postihnout její zásadní odlišnost nejen od dosavadní lidské historie, ale i od minulých geologických období.

Počátek antropocénu symbolicky položili do roku 1784, kdy James Watt sestrojil parní stroj.⁴⁵

Jedním ze znaků současnosti je společenský rozvoj věd. Jejich technologie nepochybně přinášejí i zvýšení lidského blahobytu a cestu, jež k němu vede: ekonomický růst. Ten je však spojen s rostoucí zátěží ekosystémů a ve výsledku i se zátěží celého planetárního systému.⁴⁶

44/ Srov. *Global Change Newsletter* 41, 17–18, 2000 Dostupné online: <https://www.scirp.org>.

45/ Srov. MOLDAN, Bedřich, *Podmaněná planeta*, str. 17.

Pro ilustraci Moldan uvádí technologie, které změnilly v antropocénu svět:

- Získávání energie: fosilní paliva uhlí, ropa, zemní plyn
- Využívání energie: na všechno myslitelné i nemyslitelné
- Zemědělství: podstatné zlepšení dosud používaných postupů včetně šlechtitelství, využití fosilních paliv, mechanizace, hnojiva, ochranné prostředky, geneticky modifikované organismy
- Stavby, bydlení: nové konstrukční materiály, nové pojetí sídel a bydlení, osvětlení
- Vojenská technologie
- Mechanická výroba a jiné technologie: strojírenské technologie, textilní výroba, nanotechnologie
- Doprava: vlak, automobil, letadlo včetně potřebné infrastruktury
- Hospodaření s vodou: přehrady, vrtané studny
- Chemie: hnojiva, plasty, biocidy, prací prostředky, farmaka, kosmetika
- Lékařské technologie: hygiena, diagnostika, antibiotika, náhrada orgánů
- Komunikační a informační technologie: telegraf, telefon, počítače, internet
- Biotechnologie: podstatné vylepšení a rozšíření dávno používaných postupů
- Jaderné technologie: jaderné bomby, jaderná energie
- Kosmické technologie: družice, dálkové sledování, zkoumání vesmíru
- Technologie pro vědecké účely: optické přístroje, analytické přístroje, zařízení pro rozvoj fyzikálních a chemických věd, astronomie⁴⁷

Na tomto období je zásadní to, že způsobuje rychlým tempem vymírání mnoha živočišných i rostlinných biologických druhů.⁴⁸ Nemění se však jen počet biologických druhů, ale i struktura celých ekosystémů jak suchozemských, tak mořských a zejména sladkovodních. K dalším alarmujícím signálům patří znehodnocování půdy, desertifikace, okyselování oceánů, úbytek lesů a další. Atmosféra, hydrosféra, půda, pevniny jsou lidskou činností významně změněny stejně jako živá příroda.⁴⁹

46/ Na tento fakt upozorňují delší dobu vědci a enviromentalisté. „Zlé je to, že se destruktivní - rýsy naší přirozenosti, potřeba soutěže a dominance, onen sklon přetvářet svět a stupňovat své

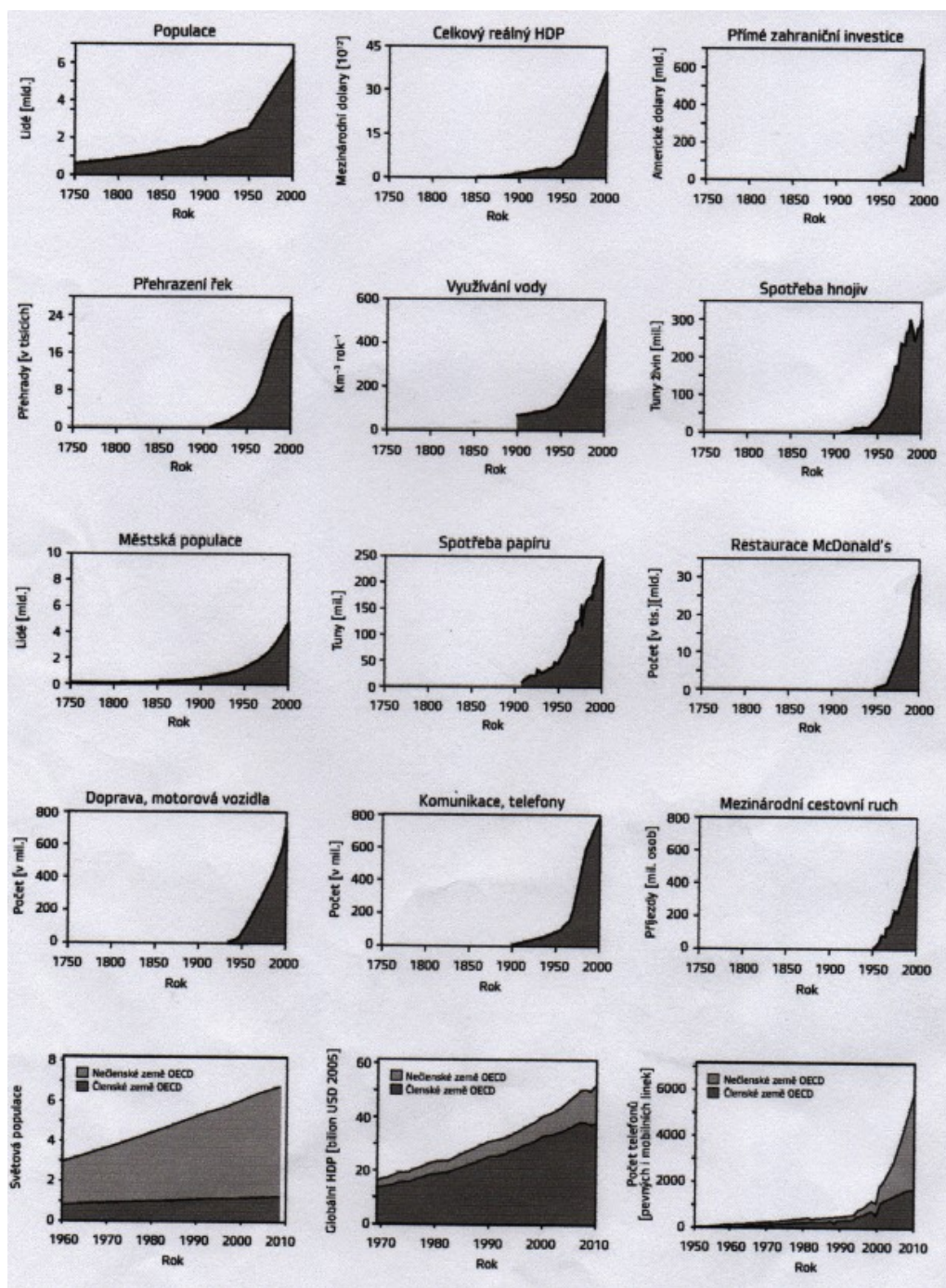
potřeby, spojily s lidskou kognitivní inteligencí. Člověk nepoznává svět jen zkušeností, ale také uvažováním a manipulativní inteligencí. Tak se vtělily do technické linie lidské civilizace. Jejím prostřednictvím nabraly takové síly, že slabší linie biofilní a duchovní kultury proti ní má nepatrnou šanci.“ říká např. Librova v jednom rozhovoru (Viz PAPOUŠEK, Jan, *Hovory o ekologii*, s. 50) nebo Hans Jonas důrazně upozorňoval na riziko soustředění ohromné moci vědy a techniky v rukou člověka, který postrádá jakoukoliv orientaci, jež by ho vedla k transcendentálním hodnotám jako je dobro nebo spravedlnost: „Technické a technologické zásahy se staly nezvratné a nenapravitelné; jejich nebezpečnost spočívá jednak v jejich rozsahu a v kumulaci výsledku. Tento stav má povahu paradoxu, kdy člověk kontroluje přírodu technikou, kterou vlastně neovládá.“ Jonas mluví o efektu sněhové koule nebo dynamické netečnosti: tzn. technologická síla nám vnucuje nejen podmínky svého zachování, ale i svého zvětšování - technika začala na nás činit „anonymní“ nátlak, bez příčiny, neovládatelně- začala žít svým životem. Je tedy třeba především mobilizovat naši citlivost a starost,“ říká Jonas a ukazuje na past, do které se člověk dostal tím, že se sám stal objektem techniky a technologií. (Srov. JONAS, Hans, *Princip zodpovědnosti*).

47/ Srov. MOLDAN, Bedřich, *Podmaněná planeta*, s. 87.

48/ Na podzim roku 2014 zveřejnil WWF - Světový fond na ochranu přírody - děsivou informaci o stavu života na planetě; konstatoval, že od roku 1970 počet obratlovců, savců, ptáků, plazů, obojživelníků a ryb klesl o 52 procent. Dostupné online: <https://www.worldwildlife.org/>.

49/ „Biosféra a celý zemský systém má dynamický charakter a jednotlivé prvky jsou vzájemně provázány nesčetnými významnými i méně významnými vazbami, takže tvoří jeden složitý systém. Znamená to, že změny v jedné části systému mohou výrazně ovlivnit jiné jeho části. Příkladem je současně probíhající okyselení oceánu způsobené zvyšujícím se obsahem oxidu uhličitého v atmosféře. Mezi ovzduším a mořem dochází k intenzivní látkové výměně, atmosférické plyny se rozpouštějí v mořské vodě a ovlivňují její složení. Zvýšený obsah oxidu uhličitého pak působí postupné snížení hodnoty pH mořské vody, podle dostupných dat je dnes tato hodnota nejnižší za několik milionů let. Zatím není zcela jasné, jaké důsledky toto snížení bude mít pro život v mořích, ani jak bude tento proces dále pokračovat. Jisté je pouze to, že důsledky budou dalekosáhlé,“ píše Moldan. (MOLDAN, Bedřich, *Podmaněná planeta*, s. 60).

Indikátory antropocénu⁵⁰

50/ Grafy zachycují zvyšující se míru změn způsobených lidskou činností od počátku průmyslové revoluce do roku 2000. Během těchto padesáti let došlo k dramatickým změnám v lidské historii. Grafy přejímám z MOLDAN, Bedřich, *Podmaněná planeta*, s. 20.

Tato krize se stává problematickou už proto, že nemá lokální řešení, nemá žádné jednoduché technologické nebo administrativní řešení. Příkladem je právě globální oteplování, které je vlastně takovým vrcholem všech nezamýšlených důsledků.⁵¹

Otázka smyslu se překloupila do technologického návodu k použití, který však mnohdy nevede ke spokojenému životu. Přemíra informací z různých odvětví nepřináší současnému člověku odpověď na otázku Proč žít?, ale spíše Jak žít?. S růstem znalostí je nemožné vše propojit do logického celku. Někteří poukazují na to, že narůstá počet těch, co ztrácí důvěru ve vědu jako zdroj poznání o světě.

Hana Librová ve svých knihách řeší otázku, jak je možné, že je mnoho netečných lidí, i když se ukazuje, že informace a zkušenosti s environmentálním znečištěním jsou čím dál víc prokazatelnější. Librová tuto lhostejnost a nízké ekologické vědomí vysvětluje: „Příležitosti k poznání velkých environmentálních problémů prostřednictvím pozorování místa se vytrácejí i v důsledku urbanizace a prostorové mobility: Svě domovy opouštíme s lehkostí – za novou prací, novou školou, novou láskou. Znovu a znovu se tak odřezáváme od jakéhokoli vědění, které jsme stihli nashromáždit. Tragický je začarovaný kruh: změna klimatu, které si nestačíme povšimnout, mezitím pilně rozšiřuje řady vykořeněných. Přírodní katastrofy, neúrody, hladovějící dobytek, etnické konflikty o tenčící se zdroje každý den nutí víc a víc lidí opustit své domovy. S každou migrací je ztraceno další zásadní spojení s místem a lidí schopných naslouchat Zemi je méně a méně.“⁵²

Zároveň se přiklání k výkladům evoluční psychologie a antropologie, že hluchota k environmentálním informacím může také vyplývat z psychiky našich evolučních předků, která se řídila smyslovým poznáním a smyslovou libostí. Orientovala se na přežití jedince ze dne na den, k malé skupině, na níž existenčně závisel a k prostoru limitovanému pěší chůzí. „I dnes se člověk rozhoduje na základě informací, které se vztahují k blízké budoucnosti, zánik druhů probíhá někde daleko a zůstává většinou mimo lidskou spontánní pozornost.“⁵³

Daniel Kahnemann ve svých studiích dokládá, že pro chování dnešního člověka, podobně jako pro jeho předka - prehistorického sběrače, jsou významné především jednoduché informace o rychlých a nápadných změnách, které

dokáže zachytit svými smysly, nezprostředkovaně.⁵⁴ „A právě nepřehledná zprostředkovaná informace o složitých plíživých procesech, k nimž ty environmentální nepochybně patří, lidsky mozek nevyburcuje,“ vysvětluje i Hana Librová.⁵⁵

Např. studie „*Measuring what matters in the Great Barrier*“, která zkoumala vztah lidí k Velkému bariérovému útesu, prokázala, že lze očekávat nárůst lidí, kteří budou považovat změnu klimatu za bezprostřední hrozbu vyžadující akci. Ukázala, že starší lidé a zejména konzervativní lidé, kteří se neúčastní ekologických aktivit v oblasti změny klimatu, se mohou později orientovat na environmentální hodnoty, až zažijí konkrétní dopady ve svém životním prostoru jako například rybáři v dané oblasti kolem útesu, kteří posunuli své vnímání naléhavosti změny klimatu ze 17% v roce 2013 na 26% (v roce 2017) z důvodu vlastní zkušenosti s vymíráním samotného útesu.⁵⁶

51/ V této souvislosti Librová ukazuje na občasnou bezradnost v jednom klasickém přístupu. Tím je teleologický postoj jako jeden ze způsobů, jak se může člověk vztahovat k přírodě: „Předností *teleologického přístupu* je věčnost a racionalita, spojení s konkrétní skutečností, na základě pozorování a zkušeností může člověk reagovat na vývoj, sledovat správnost rozhodnutí či ho měnit. Motivace jsou zde zaměřeny na budoucnost, nejsou vázány na normy zakotvené v tradici. V oblasti environmentálních vztahů se týkají např. technologických, právních či politických řešení. Zde je však problém ve vytyčování cílů, který se objevuje např. v nemožnosti pochopit (ani vědeckým zkoumáním), jak se přírodní procesy rozvinou poté, co do nich člověk nějakým způsobem teleologicky zasáhl. Tento fakt pak zasahuje především ty environmentalisty, jejichž očekávání nebyla naplněna. Příkladem je jejich syndrom vyhoření. Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 45.

52/ Srov. tamtéž, s. 47.

53/ LIBROVÁ, Hana, *Kapitoly z Věrní a rozumní*, dostupné online <https://frontiers-of-solitude.org/blog/468>.

54/ Srov. KAHNEMANN, Daniel, *Myšlení -rychlé a pomalé*, s. 101.

55/ Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 17.

56/ Průzkumníci zde také posuzovali význam Velkého bariérového útesu pro životní styl, smysl pro místo, hrdost, identitu a pohodu místních obyvatel. Též se zabývali tím, jak moc vnímají obyvatelé estetickou, vědeckou a biologickou hodnotu Velkého bariérového útesu a dopad jeho vymírání na psychický stav. Dokazovali, že život útesu je silně propojen se životy lidí. Srov. MARSHALL, Nadine. et al. 2016. *Measuring what matters in the Great Barrier Reef*, dostupné online <https://core.ac.uk/reader/157826100>.

Vedle těchto důsledků, které antropocén přináší spolu se „složitostí“ světa, se zvyšuje počet těch, kteří se uchylují ke skepsi, lhostejnosti, nevšímavosti jako k obraně. „Zpochybňuje se vědecko-technologický pokrok, schopnost nalézat řešení problémů, konzumní způsob života, ekonomický růst, neregulovaný kapitalismus, víra, že budoucnost bude lepší než minulost. To vše přináší nejistotu, touhu svět zjednodušit. Nejistota může pak plodit úzkost,“ říká James Nash.⁵⁷ A někteří také propadají i smutku z odcházejícího světa, který tak důvěrně znali.

57/ Srov. NASH, A. James, *Loving Nature*, s. 24.

3. Environmentální žal

3.1. Úvod do kapitoly

Vědomí environmentálních hrozeb, jaké přináší antropocén, jejich velikost a obtížnost řešení, netečnost druhých či samotné tušení člověka, že sám má na tom svůj díl viny, se stává zátěží, která může vést k obtížné mentální situaci. Dopadá zvláště na ty, kterým není současný stav planety lhostejný. Do oblasti psychologie i psychiatrie přinášejí řadu nových otázek, jak pomoci lidem, kteří kvůli těmto tématům prožívají stres.

V první části následující kapitoly představím stručně některé obranné způsoby chování jako reakce na environmentální problémy, pro něž mají psychologové svá označení. Zaměřím se zvláště na popis nového fenoménu, jakým je environmentální žal s jeho specifickými znaky. To, čím se liší od běžného prožívání žalu - smutku. Chci jej přiblížit pomocí analogie s běžným prožíváním smutku jako reakcí na ztrátu. Vybrala jsem též některá pojetí smutku a smrti, která jsou s environmentálním žalem úzce spojena.

Některé symptomy environmentálního žalu přirovnávají psychologové k posttraumatické stresové poruše, proto budu věnovat krátce pozornost i některým definicím stresu.

3.2. Obranné mechanismy jako reakce na zánik přírody

Clive Hamilton a Tim Kasser rozlišují v reakcích na zánik přírody *zralé a nezralé obranné strategie*.

Zralé strategie, které informace přijímají, vedou ke změně v chování, ke snaze o nápravu. Mezi ně řadí např. různé druhy *altruismu* (práce pro obec) nebo *sublimace*, v níž se potlačované emoce (úzkost z vývoje ve světě) přemění na umělecký počin.

Nezralé obranné strategie zpochybňují či nějakým způsobem oslabují význam nepříznivých informací, v tomto případě o stavu planety, jak v globálním, tak i lokálním rozměru. Mezi nezralými a zralými obranami existuje škála přechodů, kombinací a těžko zařaditelných případů.

U používání nezralých mechanismů, které mohou být rozmanité a které jsou většinou používány nevědomě zmiňuje Hamilton a Kasser mechanismus, kterým lidé *popírají jevy*, (např. negativní environmentální informace) vyvolávající úzkost. Blízkým obranným mechanismem je nevědomý proces *vytěsnění*, přemístění informace z vědomé části mysli do nevědomí nebo vědomé potlačení usilující přenést pozornost na něco jiného. Dalším nezralým mechanismem je *bagatelizace*, kdy jedinec uznává problémy, ale podceňuje jejich závažnost či např. důvěřuje vědcům nebo novým technologiím, že všechny problémy vyřeší.

Jiným typem obrany je tzv. *intelektualizace*, kdy se záměrně vytváří emoční odstup pomocí např. čísel, statistik nebo tzv. *odklad*. Zde lidé závažnost environmentální situace, její řešení, dopady a projevy odsouvají do budoucnosti. Dalším mechanismem dle Hamiltona a Kassera je tzv. *přemístění* nebo i jinak zvaná *náhradní strategie*. Ta spočívá v aktivitách, které se pokoušejí zmírnit pocit viny, aniž by se dotýkaly zásadních změn ve způsobu života. Negativní aktivity, kterými se jedinec chce osvobodit od pocitu ohrožení a úzkosti jsou také tzv. *rozptylující potěšení* jako např. nakupování, adrenalinové sporty, a jiné konzumní aktivity.

Obranným mechanismem je *projekce*, kdy se jedinec brání přesvědčením, že mu chce někdo ublížit a uchyluje se k pocitu nepřátelství. Může být součástí biofobie, strachu a averze z divoké přírody, která je zlá, krutá a kterou je třeba „zkrotit“.⁵⁸

Specifickým příkladem nezralé obrany je *agrese*. Objevuje se často ve vztahu veřejnosti k ekologickým aktivistům, kteří často apelují na změnu v každodenním chování či přinášejí zneklidňující informace. *Racionalizace* se zase snaží vysvětlit něco neakceptovatelného přijatelným způsobem. Např. hledá větší ekologickou stopu u jiných, realitu většinou zkresluje, vynechává hledisko hodnotové, etické či emocionální.⁵⁹

Socioložka Hana Librová na základě svých výzkumů přidává obranný mechanismus, který nazývá *obrana víry*. Respondenti zdůvodňovali svůj klid prostou skutečností, že jsou věřící. Nejde o to, že Bůh vyřeší aktuální ekologickou krizi, ale o vyústění vývoje, jehož povahu nelze nahlédnout. Dle Librové jde zde o obranu spočívající v pocitu plné důvěry a spolehnutí.⁶⁰ Dále psychologové zmiňují *afektualizaci*, snahu bránit se vypjatým emočním stavem - **environmentálním žalem**, prostřednictvím lítosti a zármutku.

58/ Opakem je *biofilie*. Edward Wilson zavedl tento pojem v roce 1984. Jeho podstata spočívá v geneticky zakódované lidské potřebě spojovat se s přírodou. Na rozdíl od biofobie jsou přitažlivými a pozitivními pocity, které lidé mají vůči organismům, druhům, stanovištím, procesům a objektům ve svém přirozeném prostředí. Srov. Wikipedie, heslo biofilie, dostupné online: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Biofilie> Příkladem je například přeměna biofilního instinktu ve schopnost oslavovat přírodní krásu uměním.

59/ Srov. HAMILTON, Clive, KASSER, Tim, v článku *Psychological Adaptation to the Threats and Stresses of a Four Degree World*, dostupné online: <http://clivehamilton.com/psychological-adaptation-to-the-threats-and-stresses-of-a-fourdegree-world/>.

60/ Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 42.

3.3. Původ pojmu environmentální žal

V angličtině se používá pojem „environmental grief“. Do češtiny se dnes překládá jako ekologický zármutek, klimatický žal nebo environmentální úzkost. Ačkoliv existují různé překlady, někteří čeští sociologové, psychologové i terapeuti začali v rozhovorech či studiích užívat slovo „environmentální žal“, který byl původně v psychiatrii propojen s osobním žalem jako emoční reakce na ztrátu něčeho, někoho blízkého.⁶¹

Americká psychologická asociace vydala obsáhlý manuál, zabývající se dopady změn klimatu na psychické zdraví lidí. Řadí mezi ně mimo jiné trauma a šok, depresi, sebevražedné myšlenky, ztrátu identity, ztrátu kontroly a pocity fatalismu. Tyto pojmy zpravidla obsahují nejen strach z budoucnosti v souvislosti se změnou klimatu a dalšími environmentálními problémy, ale i smutek z toho, že nenávratně zaniká část přírodního světa, který současná ani budoucí generace už nezažije. Upozorňuje také na rostoucí rizika globálního oteplování, změny klimatu jako na faktory, které ve velké míře zasáhnou sociální a komunitní oblast.

Dosud existující společenské nerovnosti se budou prohlubovat např. nedostatky přírodních zdrojů (pitná voda aj.) Lze proto předpokládat, že psychické potíže s tím spojené a hledání duševní pomoci budou nabývat na intenzitě.⁶²

Jako autorka pojmu bývá zmiňována Američanka Kriss A. Kevorkianová, která se jím zabývala jako reakcí na zánik určitých ekosystémů vlivem lidské činnosti. Tento termín vytvořila po studiu úbytku populací velryb, na který někteří vědci reagovali zármutkem.⁶³ Spolu s Marií Eatnovou hledá Kevorkianová příčinu environmentálního žalu ve výsledku spojení osobnostního nastavení v emoční oblasti a interiorizace kulturní hodnoty přírody.

Hana Librová, která jako jedna z prvních upozornila v českém prostředí na tento jev, ho popisuje takto: „Ve světě probíhající změny mají reálný dopad i na život v určité lokalitě. Prostor, v němž se globální změny projevují, je výrazně místní: znečištění, vymírání druhů, přeměna známých projevů ročního období, předčasně kvetoucí rostlina, neobvykle tenká vrstva ledu na jezeře, opožděný přilet stěhovavého ptáka. Všimnout si tak jemných změn vyžaduje niterný blízký vztah k určitému ekosystému. A takové spojení vzniká jen tehdy, získá-li člověk

hlubokou znalost určitého místa, s přírodním světem, a když tento svět zaniká, může prožívat smutek, strach, úzkost, bolest, vinu, vztek, lítost, beznaděj, bezvýchodnost i ztrátu smyslu.“⁶⁴

61/ Slovo „environment“ zde užívám ve smyslu globálního prostředí, ve kterém se žije a které i spoluvytváří a které je součástí globální vesnice ,všech obyvatel Země.

62/ Srov. American Psychiatric Association, *Climate change and mental health connections*, Dostupné online: <https://www.psychiatry.org/patients-families/climate-change-and-mental-health-connections>.

63/ Srov. *Ecological Grief - The Growing Emotional Toll of Climate Change*. Dostupné online: <https://www.scientificamerican.com/article/facing-down-environmental-grief/>

64/ Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 18.

3.4. Analogie žalu osobního s environmentálním

3.4.1. Smrt, zánik

Smrt a smrtelnost jsou neoddelitelně provázány s životem a žitím. Vědomí vlastní smrtelnosti je jednou ze základních perspektiv, v níž lidé prožívají nesamozřejmost přítomnosti a v níž usilují o nalezení smyslu svého života. Výchova týkající se smrti vede k utváření postojů a hodnot s plným pochopením jejich významu. Pomáhá je identifikovat, vyjasnit si je a potvrzovat jako zásadní pro život.⁶⁵ K tomu přispívají tzv. *teachable moments, okamžiky poučení*. Jsou to zážitky, v nichž si člověk uvědomuje existenci všudypřítomné smrti. Může jít o situace jako je nalezení přejetého zvířete, zánik přírodního místa nebo zmínka o smrti v literatuře nebo v médiích.⁶⁶ Příkladem mohou být např. nedávné informace o zániku nějakého druhu jako byl např. úhyn delfína říčního.

Větší zátěž přináší osobní setkání se smrtí blízkého člověka, člena rodiny či setkání s člověkem, který je zasažen ztrátou. V dnešní době i smrt domácího mazlíčka apod. Tyto situace se konfrontují se smrtí a smrtelností zcela přirozeně.

Napomáhají také k pochopení některých zákonitostí nebo se mohou stát odrazovým můstkem pro další tázání po povaze smrti a truchlení a tím i hledání hlubších odpovědí na smysl života.⁶⁷ Tato neformální výchova, týkající se smrti, hlouběji formuje její chápání a postoje k ní, ačkoli často není reflektována.

65/ Oborem, který se zabývá smutkem, žalem jako přirozenou lidskou reakcí na ztrátu je thanatologie. Pojem *thanatologie* odkazující k nauce o smrti, umírání a truchlení je např. v lékařském prostředí zavedený. Toto označení se odvozuje od slova *thanatos*, což řecky znamená smrt; či od *Thanatos*, tedy jména starořeckého boha smrti. Vznik thanatologie jako samostatné vědy souvisí s proměnou západní společnosti, která stále více vytěšňovala téma smrti ze svého vědomí a smrt samotnou ze svého života. K tématu truchlení přispěla hlavně práce Elisabeth Kübler-Rossové, psychiatricky, která se zabývala psychologíí umírání a smrti. Proslula především definováním pěti fází smutku či pěti fází umírání. Srov. Wikipedia. dostupné online: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Thanatologie>.

66/ Srov. LEVINTON, Dan, *The Scope of death education. Death Education* <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/074811877082528771>.

3.4.2. Pojetí smutku

Pojem „environmentální žal“ vnesly do psychiatrie thanatoložky, odbornice, které se zabývaly umíráním. Např. thanatoložka Marie Eatonová, se svými zkušenostmi z paliativní péče, ukázala na jisté analogie mezi stadii žalu environmentálního a žalu osobního, kdy se mohou v emoční dimenzi stejně jako u osobního zármutku objevit popření a odpojení, vztek a zloba, smlouvání, deprese a smíření.⁶⁸

Psychoterapeut Kenneth Doka se v jednom rozhovoru zamýšlí nad tím, že zármutek zřejmě vychází z evoluční touhy znovu se připojit: „Chápu úzkost a smutek jako způsob, jak získat pozornost a podporu nebo jak znovu vytvořit pouto – podívejte se na dítě, které se ztratilo v obchodě nebo na batole - najednou začnou plakat a jejich matky obvykle pak na výkřiky zareagují. Smutek může pocházet z tohoto velmi základního pocitu připoutanosti.“⁶⁹

Doka zdůrazňuje, že je důležité vnímat zármutek jako přirozenou reakci na ztrátu. Člověk cítí smutek, když někdo, ke komu byl připoután, zemře, nebo když ztratí jakoukoli významnou formu připoutání. Může např. zažít smutek při rozvodu, odloučení, při ztrátě předmětu, který je zvláště důležitý, při ztrátě zaměstnání, které má pro něj význam. Kdykoli zažívá připoutání a zažívá ztrátu v připoutanosti, zármutek se tak stává přirozeným způsobem, jak na to reagovat. Dodává, že se původně díval na funkci smutku jako na způsob, jak si projít procesem odloučení a poté znovu pokračovat i bez přítomnosti oné blízké osoby. Dnes se však domnívá, že se lidé neoddělují. „Mají jen změněné, ale trvalé pouto s osobou. Že je to proces, který se v mnoha ohledech přizpůsobuje tomu, co bude novým a jiným vztahem. Vztah se tak nezruší. Každý má svou vlastní osobní cestu, neodděluje se, ale pokračuje ve svazku s osobou, která zemřela,“ říká Doka v rozhovoru.⁷⁰

67/ Např. Aldo Leopold jako jeden z klasiků environmentální etiky ve své knize *“Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky”* uznává smrt s obtížemi, přičemž si uvědomuje, že je Země soustava života i smrti: ”Utrpení a smrt tak představují součást rovnováhy života. Tyto fenomény, které jsou často negativně obarvené, živé společenství harmonizují, dostávají ho do rovnováhy. Jednoduše řečeno, aby jedno žilo, druhé musí zemřít.” LEOPOLD, Aldo, viz. KOHÁK, Erazim, *Zelená svatozář*, s. 48–49.

68/ Srov. KÜBLER-ROSSOVÁ, Elisabeth, *O smrti a umírání*.

Psycholožka Kerstin Lammerová uvádí některé charakteristické znaky a funkce smutku:

- Pozitivní a smysluplná funkce smutku, který slouží k překonání zkušenosti ztráty. Uvádí příklady významných ztrát, které nevznikají úmrtím: „rozchod, rozvod, ztráta mládí, zdraví, pracovního místa, vlasti atd.“ Lammerová zmiňuje, že v případě smrti nemusí vždy smutek automaticky nastat. Podle ní přijde „jen v takové míře, jak dalece je smrt prožívána pozůstalými jako ztráta. Reakce může být zanedbatelná, pokud zemřelý nebyl tolik důležitý.“
- Smutek jako něco normálního. Lammerová zavrhuje názor, že je smutek projevem špatné funkce či znakem psychické nebo charakterové slabosti. Smutek je podle ní „lidský proces“, který je nutno prožít a není nemocí, kterou je třeba léčit.⁷¹
- Dále existují rozmanité znaky smutku. I psychoterapeut Kenneth Doka potvrzuje, že zármutek je vysoce individuální a jednotlivci truchlí svým vlastním způsobem. Jejich reakce na smutek mohou tak zahrnovat řadu dimenzí. Mohou např. reagovat na zármutek fyzickými bolestmi.⁷²
- Většina lidí je schopna poradit si s těmito reakcemi sama, bez plánované pomoci při procházení obdobím žalu a přizpůsobování se ztrátě. Zdravý zármutek obsahuje obvykle přemýšlení nad umíráním, smrtí a jejím přijetím. Otevřený projev emocí se postupem času zmírňuje. Psychologové se také zaměřují na to, jakou kvalitu emoce mají. Emoce se projevují např. hezkými vzpomínkami na zemřelého. Jsou sice smutné, avšak příjemné. Někteří však pocity spojené se ztrátou nedokážou zpracovat, nejsou schopni projít jednotlivými kroky procesu smutku a znovu začít normální život.⁷³ Zde autoři zmiňují komplikovaný smutek. Psycholog William Worden jednu kapitolu své knihy věnuje diagnostice komplikovaného smutku. Podle něj se patologický smutek dá diagnostikovat dvěma způsoby. V prvním případě přichází pacient za odborníkem a sám mu diagnózu sděluje. V druhém pacient přichází a svěřuje své zdravotní nebo psychiatrické problémy odborníkovi a netuší, že spouštěčem problémů je nevyřešený smutek.⁷⁴

Worden také definuje čtyři kategorie projevů komplikovaného truchlení, pro které je terapie pro truchlící nejvhodnější:

- dlouhotrvající smutek; (někdo mluví o chronickém smutku, který přetrvává po abnormálně dlouhou dobu)
- opožděný smutek
- přehnané reakce na smutek (těžká deprese, úzkost)
- skrytý, somatický nebo behaviorální symptom⁷⁵

Psycholožka Kerstin Lammerová však připomíná, že podobně jako v tématu truchlení, také v jiných oblastech psychopatologie problém spočívá v tom, že hranice toho, co je normální, jsou pohyblivé a že pojetí v tomto případě je závislé na kulturních a sociálně podmíněných konvencích. To platí především pro oblast chování.⁷⁶

Upozorňuje na to, že, na rozdíl od psychopatologie, v truchlení neexistuje žádná jednotná definice normálního truchlení. Navíc vidí Lammerová dělení truchlení na normální a patologické jako problematické z toho důvodu, že vede ke stigmatizaci přirozených symptomů truchlení. Dává tedy přednost pojmu „ztížené truchlení“ před „patologickým truchlením“.⁷⁷

Práci thanatoložky Kübler-Rossové se inspiroval i profesor Steve Running, který jednotlivé fáze environmentálního žalu rozpracoval do takzvaných „pěti stádií klimatického žalu“ a který podobně jako ostatní popisuje tento stav. Říká, že způsob truchlení ovlivňuje samotné duševní nastavení a způsob, jakým truchlící člověk potlačuje svůj hněv, agresi. Když neprožije smutek, bude mít problém zažít další ztrátu. Například enviromentálně informovaný jedinec neschopný truchlit nebo ten, kdo potlačuje zármutek, se může dostat do chronického stavu „environmentální melancholie“, k apatii či k dlouhotrvajícím depresivním stavům, k sebevražedným myšlenkám nebo psychosomatickým potížím.

69/ YALOM, Viktor, *Kenneth Doka on Grief Counseling and Psychotherapy*,

dostupné online: <https://www.psychotherapy.net/interview/grief-counseling-doka>.

V rovině kognitivní se může člověk uchýlovat k popření reality („tomu

nevěřím“). V behaviorální rovině se environmentální žal projevuje ochromením a útekem („nechci už nic vidět a slyšet“). Další etapa žalu spočívá ve fyzických symptomech, typické jsou epizody pláče a únava. Každá z těchto fází je přirozenou reakcí na ztrátu, ať už části přírody nebo původní představy o naší budoucnosti. Součástí smíření jakožto poslední fáze truchlení je přijetí nejisté budoucnosti, která je nezbytným prvkem lidské existence. Jedná se o rozhodnutí žít, jít dál a s odvahou čelit tváří v tvář nejistotě. Pokud téma zániku přírody člověk více promýšlí, může tato reflexe vést ke změně v chování.⁷⁸

70/ Tamtéž.

71/ LAMMER, Kerstin, *Trauer verstehen*, s. 10.

72/ Zajímavé upozornění je od autorky článku *Ritual and Commitment in Radical Eco-Activism* Sarah M. Pikeová, která se zabývá radikálními projevy protestů v oblasti životního prostředí a práv zvířat. Říká, že lze protesty chápat jako obřady smutku, které jsou motivovány ztrátou a smutkem. Pikeová ukazuje i příklady, kdy ti, kteří pracují v oblasti udržitelnosti a ochrany, vyjadřují zármutek hněvem - na politické systémy a tvůrce rozhodnutí, kteří přispěli ke ztrátě něčeho přírodního, na firemní chamtivost a individuální nezodpovědnost a někdy i hněvem namířeným proti sobě. Srov. PIKE, M. Sarah, *Mourning Nature: The Work of Grief in Radical Environmentalism*, dostupné online: <https://www.researchgate.net>.

73/ Srov. WORDEN, J. William, *Grief Counseling and Grief Therapy*, s. 51.

74/ Srov. Tamtéž, s. 95.

75/ Srov. Tamtéž, s. 101.

76/ Srov. LAMMER, Kerstin, *Trauer verstehen.*, s. 35.

77/ Srov. Tamtéž, s. 36.

78/ Srov. RUNNING, Steve, *5 Stages of Climate Grief*, dostupné online:

<https://www.friendsof2rivers.org/dr.-steve-running-5-stages-of-climate-grief.html>.

3.5. Specifika environmentálního žalu

- Žal environmentální se od osobního liší tím, že například zániku biologického druhu, na rozdíl od údelu smrtelníků, bylo možné se vyhnout nebo ho alespoň odsunout v čase. Environmentální ztráta je vlastně především nesmyslná, absurdní. Přestože je smrt v osobním životě přirozená, očekávatelná, neodvratná, počítá se s ní. Jejím specifikem je, že většinou na smrti (lidských) blízkých nemá jedinec vinu, kdežto environmentální ztráty jsou důsledky lidských činností., někdy způsobené lhostejností, bezohledností nebo způsobem, jak každý v různé míře přispívá k ekologickým problémům svým způsobem života.

Environmentální žal může být z tohoto důvodu silnější než žal osobní. Člověk tak musí například čelit tomu, že velká část této destrukce pochází z lidské neochoty vzdát se věcí, které ho baví. Takže nejen že truchlí nad ztrátami, ale také truchlí nad tím, že nejsme lidé, kterými bychom chtěli být.

- Dalším znakem je každodenní konfrontace se zármutkem v oblasti životního prostředí. Většina osobních ztrát přichází v cyklech s pauzami, kdy je čas pro truchlení nad jednou ztrátou, než přijde další.⁷⁹
- Průvodními jevy jsou u žalu bezmoc, úzkost, strach, stres. Psychoterapeutka Zdeňka Voštová, jako jedna z prvních psychoterapeutů, zabývajících se environmentálním žalem, ukazuje na aspekt úzkosti, kdy se pro někoho může každodenní život naplňovat náročnými dilematy, jestli kupovat jídlo v plastových obalech, jíst maso či létat letadle. Někteří lidé jsou tak paralyzováni, že na ně dolehnu problémy se spaním nebo zažíváním či stavy, kdy člověka úzkost ochromí. Na některé lidi dolehne pocit, že ať udělají cokoli, nebude v jejich silách to zvrátit.“⁸⁰ Tyto pocity mohou přerůst v pocit beznaděje vedoucí až k myšlenkám na sebevraždu.⁸¹
- Někteří psychologové přirovnávají symptomy environmentální úzkosti k posttraumatické stresové poruše s tím rozdílem, že zde se mluví o poruše „pre-traumatické“. Očekávání děsivé budoucnosti může mít na lidi podobný dopad jako to, když nějakou traumatickou událost skutečně zažijí. Je tady velká míra nejistoty, co vlastně bude a co lidstvo čeká. Klimatická změna je

něco, co nemáme pod svou vlastní kontrolou, co postupuje ohromným tempem a čehož důsledky jsou nepředvídatelné.⁸²

79/ Srov. PIKE, Sarah, *Mourning Nature: The Work of Grief in Radical Environmentalism*, dostupné online: <https://www.researchgate.net>.

80/ Srov. VOŠTOVÁ, Zdeňka, dostupné online: <https://www.denik.cz/zdravi/ese-enviromentalni-zal-zero-waste-lohas-vostova-running.html>ekodepr.

81/ Nedávná kauza kolem sebevraždy známého ekologa Davida Buckela a jejího motivu, je mediálně známým příkladem. Dostupné online: <https://www.theguardian.com/environment/2019/apr/15/david-buckel-lawyer-climate-change-protest>.

82/ Otázkou strachu z budoucnosti se zabýval i Hans Jonas, filozof zabývající se etikou přírody v technické civilizaci. Zavádí pojem „heuristiku strachu“ a ukazuje na její roli při vzniku ekologické odpovědnosti: „Dlouhodobé následky činnosti člověka nejsou vždy odhadnutelné vědeckými metodami, je třeba mobilizovat naši citlivost a intuici. Je tedy třeba se zamýšlet nad škodlivými následky našich činů, a zvláště naléhavě se ptát, jaké riziko přináší naše dnešní jednání v dlouhodobé perspektivě: Protože to, čeho se máme obávat ještě není zakoušeno a snad ani nemá analogie v minulé a přítomné zkušenosti, potřebujeme tedy, aby byl ohrožen jistý obraz člověka a to velmi specifickými druhy ohrožení, neboť teprve zděšení nad touto hrozbou nám může dát pravý obraz člověka.“ Jonas pojímá strach ne jako ustrašenou reakci, která by člověka paralyzovala, ani jako patologický děs a strachování se o svou osobu, nýbrž jako obavu o předmět lidské odpovědnosti, jenž je základní motivující silou, prostřednictvím které má nový imperativ etiky odpovědnosti šanci opravdu ovlivnit lidské kolektivní jednání v praxi. „Je třeba se také znovu učit účtě a hrůze, aby nás chránily před bludnými cestami naší moci,“ říká dále Jonas. Srov. JONAS, Hans, *Princip odpovědnosti*, s. 316–318.

Environmentální žal není tedy jen zármutek nad úhynem živočišných druhů nebo ztraceným ekosystémem, ale také zármutek nad tím, v jaké podobě budoucí generace zdědí planetu. Poměrně často se objevují i lidé, kteří se vzdávají vlastních potomků. „Důvody jsou různé - buď dítě berou jako další přítěž pro planetu, nebo se obávají toho, do jakého světa by jej přivedli, někteří lidé to přímo nazývají nezodpovědným, a to proto, že se strachují toho, jestli nezažijí války, hladomory, vleklá sucha,“ říká v jednom rozhovoru Voštová.⁸³

Richard Lazarus a Judith Cohenová definovali tři hlavní příčiny stresu: *katastrofické jevy, krizové události a denní nepříjemnosti*, které se liší intenzitou, délkou trvání a účinkem.

- *Katastrofické jevy* jsou náhlé a mimořádně silné události, které působí na velké množství lidí. Vzniká zde např. stres při fyzickém ohrožení nebo očekávaného fyzického zranění, bolesti nebo smrti.
- *Krizové události* jsou náhlé a silné, ale je jimi zasažen jednatel nebo malá skupina lidí (ztráta zaměstnání, smrt v rodině, rozvod). Sem bychom mohli zařadit stres, který vzniká při interpersonálním ohrožení, což může být např. aktuální nebo očekávané narušení sociálních vztahů.
- *Denní nepříjemnosti* jsou například změny v oblasti psychiky, ducha, těla a chování, včetně sociálního.

Oba psychologové zmiňují pojem „adaptace na stresor“, která může být úspěšná nebo neúspěšná. Situace, kdy člověk úspěšně zvládá účinky stresoru, nastane tehdy, když je neutralizuje strategií zvládnutí. Cohenová také popisuje jeden příklad neúspěšné adaptace tzv. *naučená bezmocnost*, což je zobecněné očekávání, že zvládnutí stresu bude neúspěšné. Naučená bezmocnost je následek stálé neschopnosti mít kontrolu nad důležitými událostmi, takže když se člověk naučí, že jeho snažení je nezávislé na odpovědích a že nemá kontrolu nad výsledkem, dojde ke snížení jeho motivace použít další instrumentální možnosti. Následkem může být právě zmiňovaná úzkost či deprese.⁸⁴

83/ Srov. VOŠTOVÁ, Zdeňka, dostupné online: <https://denikreferendum.cz/clanek/29118>.

84/ Srov. COHEN, Judith, LAZARUS, Richard, *Behavior, Health and Environmental Stress*, dostupné online https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-4684-0808-9_3

Důležitou roli také hraje předvídatelnost a kontrolovatelnost stresoru.⁸⁵

Osobní žal bývá zmírňován soustrastí, ten environmentální hledá ve svém okolí pochopení obtížně, většinou marně. Kevorkianová a i jiní užívají pro tuto skutečnost také pojem „disenfranchised grief“, nepochopený, neuznaný žal, který většinou společnost neakceptuje nebo je jí opomíjen. Navazovali tak na práci gerontologa Kenneth Doky o zármutku, který je nepotvrzen nebo zneplatněn, často v důsledku sebevražd nebo potratů.

Určitá apatie velké části společnosti vůči těmto problémům způsobuje, že někteří propadají pocitu tohoto zneuznaného smutku, představující velkou osobní zátěž. Ti, kteří ho pociťují, mohou být vnímáni jako přecitlivělí, že problém zveličují nebo že jsou emocionálně labilní. Člověk se pak obává veřejně truchlit nebo cítí ostych svůj zármutek projevovat. Příkladem mohou být mladí lidé, často v řadách ochránců přírody, kteří čelí zesměšňování ze strany generace svých rodičů nebo narážejí na nepochopení se svými ekologickými aktivitami i u mnoha politiků. V českém prostředí někteří z nich dostávají nálepkou zelených podivínů. Mohou to být také lidé, kterým zemřou domácí mazlíčkové nebo vědci, kteří jsou u zániku nějakého přírodního druhu.⁸⁶

85/ Na to, jak bude podnět nebo situace vnímána a jestli vyvolá stres, má vliv i míra ovlivnitelnosti podnětu. Na tom také závisí pozdější zvládnutí stresoru. Zde musíme rozlišovat míru ovlivnitelnosti již vzniklého podnětu nebo míru ovlivnitelnosti vzniku takové situace. Charakteristické pro environmentální stresory je právě to, že, když už vzniknou, jsou málo ovlivnitelné. Proto je pro mnohé stresující, když vznik některých situací může být do velké míry pod kontrolou, ale nedbalostí nebo úmyslně dojde ke vzniku takové situace. To je případ různých havárií, odpadu, chemických znečištění atd. Srov. LERCHER, P., *Environmental noise and health: an integrated research perspective*, s. 117-129.

86/ Například Tarris D. Rosell (profesor pastorální teologie v Kansas City) se zamýšlí nad zármutkem z odchodu zvířecího druhu: „Změna agrární společnosti ve společnost městskou přinesla i změnu ve vnímání vztahu ke zvířatům. Poukazuje to příklad současné americké městské společnosti, kdy se vícegenerační domácnosti proměnily v malé nukleární rodiny a kdy rodina někdy znamená „já a moje kočka“. Zde narůstá počet truchlících, kteří potřebují ukázat, jak se se svým zármutkem nad odchodem domácího mazlíčka mohou prakticky vypořádat.“ Tarris se podobně jako Doka domnívá, že je zármutek ze smrti zvířete stejně legitimní jako jsou jiné zármutky. Srov. ROSELL, Denis, *Grieving the Loss of Companion Animal: Pastoral Perspective and Personal Narrative Regarding One Sort of Disenfranchised Grief*, dostupné online

3.6. Koho se týká?

1. První početnou skupinou jsou ekologové, vědci, aktivisté z různých eko-organizací a jinak environmentálně angažovaní lidé. Často hovoří o frustraci a svém vyhoření, bývají zaplavení pocitem marnosti a ztrátou smyslu svého počínání. Uvědomují si jasněji než druzí ohrožení světa a ve snaze ho odvrátit, narážejí na nevědomost, lhostejnost i nepochopení nemalé části společnosti.⁸⁷

2. Další skupinu tvoří lidé, kteří se sice nijak neangažují v environmentálním aktivismu, ale mají k přírodě blízko, cítí se s ní nějakým způsobem propojení a je jim líto, jakým způsobem je devastována. Některé z nich environmentální otázky až donedávna mýjely, ale po zakusení loňského extrémně suchého léta, vyslechnutí zpráv o pitné vodě zamořené mikroplasty i jiných děsivých důsledcích klimatické změny zprostředkované médií, je zaplavila úzkost a obava. V českém prostředí to mohou být např. majitelé lesů, zničených kůrovcem. Librová je označuje jako „environmentálně znepokojení“.

3. Významnou skupinou, o které se dnes mluví, jsou mladí lidé. V roce 2019 v otevřeném dopise švédské vládě na ně skupina psychologů a psychoterapeutů upozornila s tím, že je třeba mít je na zřeteli, protože narůstá počet mladých lidí trpících úzkostmi a depresemi.⁸⁸

4. Hana Librová se domnívá, že o svém žalu dokáží mluvit a psát většinou ženy. Této skupině někteří psychologové přičítají větší schopnost se citově naladit, vnímat slabší.⁸⁹

5. Další postiženou komunitou bývají domorodí obyvatelé. Důsledky pocítují potomci původních obyvatel, kteří musí drastické proměně životního prostředí a své kultury, jež je na přírodě z velké části stavěná, přihlížet. Vyšší koncentrace postižených bývá např. v oblastech zasažených zásadními přírodními katastrofami - tornáda, povodně, požáry. Environmentální žal zažívají například obyvatelé Kanady na poloostrově Labrador, kteří ztrácí svou identitu, jelikož jejich život je velmi úzce spojen s přírodou - s lovem a s cestováním po ledu, který však v důsledku globálních změn taje.⁹⁰

87/ Podobně hovoří Librová. Dostupé online: <https://wavw.rozhlas.cz/hana-librova>.

88/ Srov. PEARL M., *Climate Despair' Is Making People Give Up on Life*, dostupné online: <https://www.scientificamerican.com/article/facing-down-environmental-grief/>

89/ Srov. LIBROVÁ, Hana, *Věrní a rozumní*, s. 79. Environmentálnímu žalu u žen se věnuje i český film *Žal žen*, který režírovala Andrea Culková. V tomto filmu jsou hlavními hrdinkami české ženy, které se svůj environmentální žal rozhodli proměnit v aktivismus v hnutí Extinction Rebellion.

90/ Poměrně děsivý článek je *Arktida: Klimatické zpětné vazby a jejich globální důsledky*, dostupné online: http://amper.ped.muni.cz/gw/wwf/arktida_shrn.pdf.

3.7. Solastalgie

V současné době je všeobecně rozšířen jeden specifický druh environmentálního žalu. Američtí psychologové ho označili jako „solastalgia“. Solastalgie je relativně nový koncept pro pochopení souvislostí mezi zdravím člověka a ekosystému, konkrétně je to provázanost dopadů klimatických i environmentálních změn s duševním, emočním a duchovním zdravím. Na rozdíl od nostalgie - melancholie nebo pocitu, který jednotlivci zažívají, když se oddělili od svého domova - je solastalgie způsobena změnami domácího prostředí nebo dokonce jeho zánikem. Výše uvedený příklad s domorodci Arktidy ukazuje, jak zánik určité krajiny zásadně ovlivňuje životy lidí daného místa. Krajiny se mohou radikálně proměnit požáry, průmyslovou zástavbou, způsobem zemědělského hospodaření apod.⁹¹

Závěry jistých studií, které zkoumají zkušenosti lidí s vlivem sucha a těžby na prostředí, potvrzují, že celosvětově dochází k nárůstu ekosystémových tíšňových syndromů, které odpovídají odpovídajícímu nárůstu tíšňových syndromů u lidí. Např. v článku *The Work of Grief in Radical Environmentalism* Sarah M. Pikeová dokládá na základě svého pozorování, že zkušenost většiny radikálních aktivistů pochází ze zážitků z dětství, kdy jim místa dětských her zastavěli nebo zničili.⁹²

91/ Zajímavý je kanadský dokument roku 2019 „*Antropocén: Epocha člověka*“, který pomocí obrazů ukazuje zásahy lidské činnosti do krajiny.

92/ Srov. PIKE, M. Sarah, v článku *Mourning Nature: The Work of Grief in Radical Environmentalism*, dostupné online: <https://www.researchgate.net>.

4. Pastorační pomoc

4.1. Úvod do kapitoly

Pastorační péčí v širším slova smyslu rozumím takové jednání s člověkem, ve kterém se respektuje jeho jedinečnost a kterému se nabízí doprovázení v jeho obtížích, nemoci, utrpení i umírání. Tato péče zahrnuje i utěšující přítomnost, společné sdílení obav, důstojné zvládnutí životních situací, respektuje jistou úroveň víry a umožňuje i její prohloubení.

Pastorační pomoc, pokud má vycházet z etiky lásky, péče a soucitu, má respektovat i ostatní rozmanité podoby života a živé bytosti našeho světa. Naše vzájemnost a závislost na přírodě je naše přináležitost ke stvoření. Žít s přírodou, znát svoje místo v celku - ve stvoření, je vlastně odrazem našeho vztahu k Bohu a k lidem. Pastorační pracovník tedy ví o souvislostech vztahu člověk - příroda - Bůh. Toto základní vědomí by mělo být součástí doprovázení lidí, kteří, více než jiní, mají zvýšenou citlivost pro tyto souvislosti. Citlivost na narušení rovnováhy v našem přírodním světě, na kořistnický vztah člověka k přírodě či lhostejnost k budoucím generacím. Jejich reakce, jakou je environmentální žal a jeho projevy, se musí brát vážně. Nárůst lidí s environmentálním žalem může svědčit o tom, že naše ekologická krize je možná i krizí vztahů mezi lidmi navzájem. Mezi lidmi a ostatními živými bytostmi se projevuje odcizením, které je do značné míry důsledkem našeho hodnotového systému a našich vzorců myšlení. Toto odcizení se může promítat i do výchovy a tak ovlivňovat i další generace.

Pastorační pomoc tady může nabízet prostor, jak toto vše sdílet. V následující kapitole se zamýšlím a navrhuji podoby pastorační pomoci člověku pociťující environmentální žal.⁹³

93/ Týká se to především toho stavu, kdy člověk ještě svůj smutek vlastními silami zvládá, ale má potřebu ho sdílet s ostatními. V případě závažnějších potíží (těžké úzkostné či depresivní stavy), jak jsem je krátce zmínila v psychologické části, je vhodné vyhledat psychiatra, krizové centrum nebo profesionální pomoc v podobě psychoterapeuta, ideálně takového, který má pro toto relativně nové téma pochopení. Obecně se doporučuje kombinovat léčiva s psychoterapií, díky které pak člověk začne svým potížím lépe rozumět a může udělat ve svém životě změny, které v dlouhodobém měřítku mohou vést k tomu, že již léky potřebovat nebude. Srov. Dostupné online: <https://www.denik.cz/zdravi/ekodeprese-enviromentalni-zal-zero-waste-lohas-vostova-running.html>.

Jak bylo uvedeno v předchozích kapitolách práce, environmentální žal vykazuje podobnosti s žalem osobním. Zážitek s odchodem, zánikem něčeho přírodního může tak stavět "environmentálně" truchlícího do situace, kdy je se svým zármutkem nepochopen, osamocen. O to více, když vidíme, jak je pro naši společnost charakteristická tendence k vyhýbání se tématu smrti. Kerstin Lammerová říká, že současným problémem je tabuizace, individualizace truchlení a individualizace životních situací.⁹⁴ K řešení určité situace je ale nutně zapotřebí aktivní přístup postiženého. Je mnoho lidí, kteří však neumí nebo se bojí o pomoc požádat. To má za následek, že společnost je v oblasti truchlení stále méně zkušená a truchlící osoby odpovídajícím způsobem zůstávají bez sociální podpory a též i v případě environmentálního žalu.

Domnívám se, že způsob, jakým se pastorační pomoc obecně zaměřuje na otázky kolem zvládnání smutku, truchlení, zážitku se smrtí, se dá aplikovat v praktické rovině i na téma environmentálního žalu. Základním předpokladem takovéto pomoci je dovednost doprovázejícího uznat smutek v jeho mnoha projevech, nejen jako odpověď na smrt, ale jako reakci na jakoukoli ztrátu i ztrátu environmentální.⁹⁵

Dodávám, že tato otázka environmentálního žalu je v českém "pastoračním" prostředí nová, proto jsem se inspirovala několika rozhovory s psychoterapeuty i s ekology, kteří se environmentálním žalem a jeho zvládnáním zabývají. Zaujaly mne také popisy, jak klienti mohou zvládat svůj osobní smutek a jaké podoby jejich truchlení nabývá. Postřehy terapeutů a dalších jsem využila k popisu své představy o možné podobě pastoračního doprovázení, jehož hlavní roli vidím především v rozhovoru, modlitbě, rituálu a spolupodílení se na ekopraxi.

94/ Srov. LAMMER, Kerstin, *Trauer verstehen*, s. 14.

95/ „Každá ztráta má být uznána a potvrzena“, jak říká teolog Royal Shepard. Jako důvod pro pastorační doprovázení truchlících při odchodu domácích mazlíčků, uvádí lidské přibuzenství s ostatními stvořeními. Tyto vztahy podle něj mohou rozšiřovat lidskost (mnohdy více než vztahy čistě mezi lidmi) a snižovat všudypřítomný antropocentrismus. Odpůrcům pastoračního doprovázení těchto truchlících pak vzkazuje, že nemohou vlastně popřít jejich existenci a jejich potřeby. Zvládnout smutek ze ztráty zvířete může tak být zároveň i příprava na jinou ztrátu.

4.2. Rozhovor

Rozhovor je jedním z prostředků pastorační pomoci. Jeho prostřednictvím doprovázející hledá spolu s truchlícím odpovědi na otázky spojené se situací, která je tíživá. Řadě lidí pomáhá sdílení svých "environmentálních" obav s druhým podobně smýšlejícím. Individuální doprovázení truchlícího nabývá na významu většinou v období po bezprostřední ztrátě. Tehdy truchlící potřebuje sdílet svůj smutný příběh, svoji opuštěnost, trápení či hněv. Pojmenovává své pocity, jak souvisí s jeho osobním příběhem a nastavením. Formu individuální pomoci může nabízet i "laik", který se vyskytuje v bezprostředním sociálním okolí truchlícího a má podobnou zkušenost se ztrátou. Tuto roli může zastávat i pastorační pracovník, který by měl znát "pozadí" environmentálních témat.⁹⁶

Vedle individuálního rozhovoru existuje možnost skupinové pomoci. Předností skupiny je příležitost učit se od osob, které se ocitly v podobné životní situaci a inspirovat se tím, jakým způsobem nalézají zdroje podpory. Někteří psychologové uvádějí, že na jedné straně mají svépomocné skupiny nepochybnou hodnotu v tom, že truchlící mohou svůj smutek otevřeně vyjádřit, když je na veřejnosti smutek tabuizován. Na druhé straně jsou však přesvědčeni o tom, že svépomocná skupina nepřináší automaticky pozitivní změnu u truchlících. Může stát, že s sebou přinese určité problémy, např. když rozdílné reakce členů svépomocné skupiny nepodporí individuální potřebu účastníka.

Rozhovor jako forma pomoci může být důležitá například pro typy truchlících lidí, které terapeuti Doka a Yalom značují jako "intuitivní". Ti svůj smutek vyjadřují ve vlnách emocí a mají potřebu ho například popisovat nebo zkoumat. Na druhé straně jsou tzv. "instrumentálně truchlící", kteří projevují smutek fyzickými nebo kognitivními způsoby. Často zármutek navenek nevyjadřují a spíše se stávají aktivnější co do realizování různých projektů.⁹⁷ Těm bude vyhovovat spíše pomoc v podobě „ekopraxe“.

96/ Srov. KACIANOVÁ, Natália, Disertačná práca *Problematika žiaľu pozostalého človeka. Pastorálne výzvy a teologické riešenia*.

97/ Srov. YALOM, Victor, DOKA, Kenneth, dostupné online:
<https://www.psychotherapy.net/interview/grief-counseling-doka>.

4.3. Modlitba

Terapeuti doporučují obracet pozornost na prožívání přítomného okamžiku a hledání smyslu a pocitu vděčnosti za to, co je tady a teď. To, že se člověk takto může zaměřit na přítomnost, i když nemá jistotu, nemusí nutně znamenat, že se vzdává zodpovědnosti za spoluvytváření budoucnosti. Domnívám se, že důležitý prostor, kde projevit vděčnost je právě modlitba, kterou můžeme pojmut jako řeč k Bohu. Landová popisuje její úlohu - že se vztahuje k minulosti příběhu spásy, jak je dosvědčuje příběh Izraele a především příběh Ježíše Krista (chvály, díkuvzdání) a k budoucnosti završení díla vykopení (prosby).⁹⁸ V modlitbě vyjadřujeme naše lidská očekávání, to na čem nám záleží i to, že radosti i starosti mají své místo před Bohem.

Křesťanská tradice nabízí značné bohatství modliteb. Zdroje se dají nalézt např. v knize Žalmů, v novozákonních spisech či v dílech různých mystiků.⁹⁹ Modlitba může být součástí společného setkání (spolu s rituálem) lidí, jež spojuje určité environmentální téma a může tak rozšířit i jeho komunitní aspekt. Pak tu může pomoci i modlitba jednotlivce či modlitba přímlovná, jak za někoho, tak i za něco konkrétního ze stvoření.

98/ Srov. LANDOVÁ, Tabita, *Rituály: teorie a praxe*, Etf Uk, v tisku.

99/ Pro inspiraci vybírám např.:

Žalmy 104,24

Žalmy 104,27

Žalmy 104,28

Žalmy 104,29

Žalmy 104,30

Žalmy 104,31

1 Kol 1, 15–17

Dále Hildegarda z Bingen, František z Assisi, Mistr Eckhart, Juliana z Norwiche, Mikuláš Kusánský aj.

4.4. Rituál

K tabuizaci truchlení bezesporu přispívá upouštění a rušení rituálů a zvyků v oblasti společenského života, které mají pomáhat truchlícím překonat jejich osamění. Mnoho lidí je nejistých v tom, co se v případě smutku dělá, co se říká, jak se k truchlícímu chovat.¹⁰⁰ V současnosti tak vznikají rituály nového typu, individualizované, soukromé.

Užívání symbolů a rituálů patřilo odjakživa k základním projevům křesťanů, jejichž konání se odvozuje od praxe Ježíše a jeho učedníků. Např. křest, bohoslužba, večeře Páně.

Církev by tu měly existovat jako jedno z míst, kde se nabízí truchlícím pomoc a podpora v procesu zpracování žalu ve formě rituálu. V tomto případě i environmentálního. Tím, že církevní společenství má spojovat, o sebe navzájem pečovat, pomáhat a má dary, povolání, může integrovat do svého společenství i ty, kteří stojí s tímto žalem na okraji. Její nová role může být v tom, že rozšíří nabídku o doprovázení obdobím environmentálního žalu a pokusit se tak zastavit pokračování privatizace a individualizace tohoto smutku. Důležité však je, aby se členové takového společenství dokázali navzájem vnímat a kulturu vzájemného vnímání vytvářeli. Lammerová se domnívá, že se církevní společenství může tak stát důležitým prostorem pro zvládnání smutku.¹⁰¹

Tabita Landová vidí specifikum křesťanských rituálů v jejich provázanosti s kulturou a v tom, že mají vedle jiných svou nezaměnitelnou identitu, vycházející z paradoxu velikonočních událostí, v nichž se vyjevuje tajemství Božího záměru se světem: proměna porušeného stvoření, přivedení k celistvosti, naplnění. Podle Landové je v rituálech přítomna mezera mezi obecně lidskou daností na jedné straně (rituál jako obecně lidský způsob vyjádření a komunikace smyslu) a konkrétním poselstvím evangelia o Božím bezpodmínečném příklonu k člověku a světu, na straně druhé.¹⁰²

Proti vyprázdnění křesťanských rituálů pomáhá uvědomění, že rituály musí být v živém kontaktu s životem lidí a také s biblickou imaginací, která je možným zdrojem obrazů naděje. Paul Ricoeur ve svých *Lecture on Ideology and Utopia* upozorňuje na dvojí funkci imaginace. Imaginace podle něj může plnit funkci uchovávání řádu v sociálním životě, když uvádí do pohybu proces identifikace, který zrcadlí stávající pořádky, na druhé straně však může plnit

funkci narušení a prolomení stávajícího řádu. V prvním případě si pak ve své představě vytváříme obraz skutečnosti (např. obrazy o sobě, co víme o druhých, o světě, o Bohu), ve druhém případě imaginace funguje jako představování si něčeho jiného, co by mohlo být a mělo být. Tato funkce pomáhá vytvořit jakési představy, které tak mohou být zdrojem proměny lidských postojů a mohou mobilizovat k jednání.¹⁰³

Přechodové rituály mohou pomoci k přechodu od bolestivé situace k jiné nové skutečnosti nebo některé prvky křesťanských rituálů mohou inspirovat k tvorbě "environmentálních" rituálů. Tady je třeba pak vnímat spiritualitu člověka či skupiny lidí v širším (ne nábožensky vázaném) i užším (spojenou s určitou duchovní tradicí) smyslu.¹⁰⁴

Zde vidím největší přínos rituálu, že může propojit zvláště ty, kteří se cítí se svým (zneuznaným) environmentálním žalem osamoceni.

100/ Lammerová poukazuje na to, že se tak zvyšují požadavky na výkon individuálního zpracování a tím také potřeba individuálního doprovázení truchlících. Srov. LAMMER, Kerstin, *Trauer verstehen*, s. 13–14

101/ Srov. tamtéž, s. 149.

102/ Srov. LANDOVÁ, Tabita, *Rituály: teorie a praxe*, Etf Uk. V tisku.

103/ Srov. RICOEUR, Paul, viz. LANDOVÁ, T., v tisku.

104/ Teolog Denis Edwards říká k úloze křesťanského společenství: „Neodkladnou úlohou teologie je poukázat na vnitřní propojenost stále živé paměti Ježíše a těch záležitostí, s kterými se celosvětové společenství potýká. Pouze za předpokladu tohoto propojení bude činnost ve prospěch životního prostředí nejen eticky odpovědným, nýbrž i radikálně křesťanským jednáním, (projevem) důvěryhodné praxe křesťanského následování Krista. Když bude společenství podněcováno tím nejvlastnějším, co má, nebude mít k ekologické konverzi daleko.“ Srov. EDWARDS, Denis, *Ecology at the Heart of Faith*, s. 48.

Nápady na realizaci rituálů, které mohou být součástí doprovázení

- vytvoření místa k setkávání, k truchlení např. v přírodě – na místě, kde stával les
- zasazení stromu, čištění studánek, potoka, stavba křížové cesty, ap.
- pěší procházka, výlet spojený s "environmentálním" datem, např. svátek sv. Františka
- pohřební rituál po smrti domácích mazlíčků či jiného stvoření
- zapálení svíce v tichu
- postavení pomníku, kříže, cedule připomínající událost
- vytváření koláží, obrázků, paměťové knihy o krajině svého dětství, která je ztracena
- psaní dopisů o závazcích k ohroženým druhům nebo ekosystému
- vyprávění příběhů, i za pomoci biblické imaginace
- pravidelná setkávání nad společným tématem, propojení

4.5. Spolupodílení se na ekopraxi

Jedním z možných řešení, jak se vypořádat s environmentálním žalem, může být osvojení ekogramotnosti, jakési přetavení smutku v nějakou pozitivní aktivitu, která se projevuje různě: například vstoupením do politiky, sázením stromů nebo jinou formou dobrovolnictví. Někteří se rozhodnou více se zapojit do komunitního dění v místě, kde žijí. Někdo se rozhodne šířit osvětu, nebo klade důraz na minimalizování vlastní ekologické stopy. Důležité je, že každá z těchto aktivit pomáhá snížit pocit bezmoci a frustrace, protože člověk tak ovlivňuje věci, které jsou v jeho sféře vlivu.

Pastorační pomoc může mít podobu spolupodílení se na uvedení ekogramotnosti do životní praxe a uznání její důležitosti.

Ekogramotnost podle Jiřího Nečase má zahrnovat:

1. Určité vědění o přírodě a jejím fungování, především o vazbách a vztazích, způsob myšlení zaměřený na hledání souvislostí a vnímání procesů.¹⁰⁵
2. Osvojení určitých návyků a přijetí vzorců chování v souladu se zájmem přírody - stvoření jako celku. Ekogramotnost se tak musí promítnout do životní praxe.¹⁰⁶ Ekogramotnost jako složka vzdělání se týká celého člověka, nejen jeho intelektu.
3. Vědomí provázanosti s přírodou (z teologického hlediska: k celku Stvoření) a uvědomění si vlastních možností a závislosti na okolí v širokém smyslu.

Řada lidí, kteří environmentální žal pociťují, jsou většinou propagátory šetrného způsobu života, ale velmi často narážejí na nepochopení takového přístupu.¹⁰⁷ Domnívám se, že téma ekogramotnosti není v prostředí křesťanských církví zažitě. Díky apelům environmentálních etiků, teologů a jiných environmentalistů, jak jsem je přiblížila v první části práce, se situace pomalu mění. Například důležitým hlasem, volající po změně vztahu člověka k ostatním stvořením a ekogramotnosti, je v současné době respektovaná encyklika *Laudato Si'* papeže Františka. Tu vnímají konečně i řady křesťanských církví. Proto je na místě, aby ekogramotnost začlenily do svého poslání.¹⁰⁸

105/ Zde chci poukázat na rostoucí význam vizualizací informací, dat a příběhů používaných k přenášení často obtížných a složitých komunikačních zpráv o současných krizích pozemských systémů. Důležitou roli sehrávají např. dokumenty nebo filmy s touto tematikou.

106/ Srov. NEČAS, Jiří, *Ekogramotnost*. Časopis *Getsemany* č. 1. s. 14–16

107/ K tomu - někteří takto angažovaní mohou, ale naopak propadat únavě a bezmoci. Podle Librové jsou v souvislosti s environmentálním aktivismem nejvíce ohrožení vyhořením ti, kdo se orientují podle teleologické etiky, protože o něco usilují, o nějaký výsledek, a nedaří se jim to. Terapeuti doporučují, aby se odpoutali od svých aktivit a věnovali se sobě, svým koníčkům. Více odolní jsou ti, kdo se orientují podle mravního imperativu, protože mají normu, podle níž se řídí, bez ohledu na výsledky. Stejně tak mohou být odolní ti, kdo se řídí etikou ctností.

108/ V českém prostředí existuje např. praktická příručka - projekt vytvořený švýcarskou organizací Oeku Kirche und Umwelt (2012), přeložená Českou křesťanskou environmentální sítí do českého jazyka pod titulem *Péče o životní prostředí v církvích*. Dostupná online: <http://ckes.cz/data/uploads/1108manual.pdf>.

Pastorační doprovázení je též o povzbuzování a nabídce své víry v naději, která přesahuje tento svět se svými problémy a bezmocností. Příhodná jsou slova o naději z kázání Stanislav Heczka: „Pravá křesťanská naděje má tak překračovat všechny konkrétní představy a být vskutku absolutní nadějí, jak to stojí v Prvním listu Korintským (1 K 15, 19-27): *„Máme-li naději v Kristu jen pro tento život, jsme nejubožejší ze všech lidí! Avšak Kristus byl vzkříšen jako první z těch, kdo zesnuli. A jako vešla do světa smrt skrze člověka, tak i zmrtvýchvstání: jako v Adamovi všichni umírají, tak v Kristu všichni dojdou života. Každý v daném pořadí: první vstal Kristus, potom při Kristově příchodu vstanou ti, kdo jsou jeho. Tu nastane konec, až Kristus zruší vládu všech mocností a sil a odevzdá království Bohu a Otci. Musí totiž kralovat, „dokud Bůh nepodmaní všechny nepřátele pod jeho nohy“. Jako poslední nepřítel bude přemožena smrt, vždyt' „pod nohy jeho podřídil všecko“. Je-li řečeno, že je mu podřízeno všecko, je jasné, že s výjimkou toho, kdo mu všecko podřídil. Až mu bude podřízeno všecko, pak i sám Syn se podřídí tomu, kdo mu všecko podřídil, a tak bude Bůh všecko ve všem.“* Křesťanská naděje tedy hledá svůj cíl v Pánu, který nás vzkřísí ze smrti a dovede nás do Boží slávy.

Tato naděje se týká nejen člověka či lidstva, ale i celého stvoření. Upozorňuje nás na to opět apoštol Pavel, který v listu Římanům uvádí (Ř 8,18-22): *„Soudím totiž, že utrpení nynějšího času se nedají srovnat s budoucí slávou, která má být na nás zjevena. Celé tvorstvo toužebně vyhlíží a čeká, kdy se zjeví sláva Božích synů. Neboť tvorstvo bylo vydáno marnosti - ne vlastní vinou, nýbrž tím, kdo je marnosti vydal. Trvá však naděje, že i samo tvorstvo bude vysvobozeno z otroctví zániku a uvedeno do svobody a slávy dětí Božích. Víme přece, že veškeré tvorstvo až podnes společně sténá a pracuje k porodu.“*

Naděje se tak stává základním rysem celého stvoření a brání nám propadnout beznadějným představám o konci světa nebo pesimistickým scénářům o temné budoucnosti lidstva. Velkolepý dar naděje nás nesmí vést k úniku ze světa. Naopak je určen k tomu, aby nás uschopňoval k novému životu ve světě, jehož nedílnou součástí je i přijetí plné odpovědnosti za tento svět¹¹⁰.

110/ Srov. HECZKO, Stanislav. *Kázání o naději*, Getsemany 197, 2008

„Milujte všechno boží stvoření i celek, i každé písečné zrnko. Milujte každý lístek, každý paprsek božího světla. Milujte zvířata, milujte rostliny, milujte každou věc. Budeš-li milovat každou věc, postihneš ve věcech božské tajemství. A když je postihneš jednou, budeš je už neustále a každý den pozávat víc a lépe. A dojdeš konečně k úplné vše-obsáhlé lásce k celému světu.“

Stařec Zosima v románu *Bratři Karamazovi*¹⁰⁹

Skutečná láska k Bohu, promítnutá do snahy dobře zacházet s tím, co On stvořil, a láska k bližnímu, k níž nutně patří sdílení zdrojů - božích darů, nejsou myslitelné bez osobního úsilí směřujícího k ekogarantnosti. Jejím důsledkem by měla být proměna člověka, přijetí nového pohledu na svět, na přírodu, na stvoření. Jakási ekologická konverze, která vede k oněm “novým věcem“, jaké činí Ježíš.¹¹⁰ Angažovanost pro životní prostředí, povolání střežit Boží dílo je tedy neoddelitelnou součástí cesty za Kristem. I tuto myšlenku může pastorační pracovník člověku s žalem nabídnout.

109/ DOSTOJEVSKIJ, F. Michaljovič, *Bratři Karamazovi*, s. 350 – 351

110/ Srov. 2 K 5, Zj 21

Závěr

V této diplomové práci "Environmentální žal jako pastorační téma" jsem rozčlenila obsah do čtyř kapitol. V první kapitole jsem výběrem některých textů z teologické oblasti představila apely na změnu ve vztahu člověk - příroda. Někteří autoři zdůrazňují též i znovuobjevení křesťansko - environmentálních hodnot jako je např. zodpovědnost. Do této kapitoly jsem začlenila i několik pojetí biblických metafor jakožto příklady možných postojů, které jsou inspirovány samotným životem Ježíše Krista a přiblížila základní poselství encykliky *Laudato Si'*.

V druhé kapitole jsem ve zkratce popsala současný stav planety a dopadu lidské činnosti na něj. Toto období antropocénu, jako období člověka, má vliv i na psychický stav člověka, který se projevuje např. úzkostí či smutkem.

Třetí kapitolu jsem věnovala popisu samotnému tématu „environmentální žal“. Popsala jsem jej jako smutek, který má některé společné znaky se smutkem osobním, ale má svá specifika. Zneuznání takového žalu se může stát pro některé zátěží, u které je třeba pomoci. Zařadila jsem i témata způsobu truchlení a smrti, jelikož je žal s nimi propojen. Jedním z jeho znaků je také úzkost nebo stres. Proto jsem krátce popsala i tyto projevy.

Ve čtvrté kapitole jsem navrhla některé možné oblasti, ve kterých může pastorační pomoc probíhat. Zaměřila jsem se na rozhovor, modlitbu, rituály a spolupodílení se na ekopraxi.

Environmentální žal jako nové téma v oblasti smutku zasluhuje pozornost i v pastoraci. Je reakcí na současný stav planety a jeho zvládnání může být svá úskalí.

Tuto práci chápu jako příspěvek k diskuzi, jak toto téma dál promýšlet v oblasti pastoračního doprovázení – pomoci. Svou úlohu mohou sehrát například rituály, práce s biblickými texty, inspirace spiritualitou řeholních komunit propojená se skromným způsobem života či prohlubování ekogramotnosti na půdě křesťanských církví.

Nahlédnutí závažnosti klimatické změny v některých chvílích poskytuje prostor dotknout se i základních existenciálních témat jako jsou vyrovnávání se s úzkostí pramenící z nejisté budoucnosti a vlastní konečnosti. Tato témata

vnímám i jako výzvu k vnitřnímu obrácení. Jak víme, každá krize je i příležitost k bilancování, přehodnocování priorit, ke změně zažitých paradigmat. Tyto aspekty života jsou odpradáвна nezbytnou součástí naší existence, nicméně v případě environmentální krize je činí nesmírně náročné to, že klimatická změna a vše, co přináší, se dotýká nejen nás, ale i budoucích generací.

Pastorační doprovázení pak má v těchto chvílích příležitost ukazovat na smysl života a naději, o jaké píše List Římanům v osmé kapitole. A to v současné době není málo.

Bibliografie

ALDO, L., *Obrázky z chatrče a jiné rozmanité poznámky*, Abies, 2000

BIBLE, 1985. Praha: Ekumenická rada církví v Československu, 1985

BINKA, B., *Environmentální etika, Svět environmentálních souvislostí*, Brno: Masarykova univerzita, 2008

BUBER, M., *Já a Ty*, Praha: Mladá Fronta, 1996

COHEN, S., EVANS, G. W., STOKOLS, D. and KRANTZ, D. S., *Behavior, Health and Environmental Stress*, New York: Plenum Press, 1986

GRATH, J. E., *Social and psychological factors in stress*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. USA, 1970

EDWARDS, D., *Ecology at the Heart of Faith*, Orbis Books. New York: Maryknoll, 2006

FROMM, E., *Mít nebo být?*, Praha: Naše vojsko, 1992

HELLER, J., *Člověk – pastýř stvoření*, Praha: Pastorační středisko v Praze, 2002

INGOLD, T., *The perception of the environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*, Routledge. Oxon, 2002

JONAS, H., 1997. *Princip odpovědnosti*, Praha: Oikoymenh, 1997

KACIANOVÁ, N., *Problematika žialu pozostalého človeka. Pastorálone výzvy a teologické riešenia*, (disertačná práce). Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2008

KEVORKIAN, K., *Enviromental grief: Hope and healing*, Disertační práce., OHIO: Union Institute and University Cincinatti, 2004

KOHÁK, E., *Pražské přednášky*, Praha: Ježek, 1994

KOHÁK, E., *Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Slon, 2000

LAMMER, K., *Trauer verstehen*, Koblenz: Neukirchener Verlagshaus, 2004

LANDOVÁ, T., *Studie a texty Evangelické teologické fakulty*. V tisku.

LERTZMAN, R., *Enviromental melancholia: Psychoanalytic Dimensions of Engagement*, New York, 2015

LIBROVÁ, H., *Věrní a rozumní. Kapitoly o ekologické zpozdilosti*, Brno: Masarykova univerzita, 2016

KÜBLER – ROSSOVÁ, E., *O smrti a umírání, Co by se měli lékaři, sestry, duchovní a lidé vůbec naučit od umírajících pacientů*, Jiří Královec a agentura Lingua, 1992

MOLDAN, B., *Podmaněná planeta*, Praha: Karolinum, 2002

MOLTMANN, J., *Bůh ve stvoření: Ekologická nauka o stvoření*, Brno, Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999

NASH, J. A., *Loving Nature*, Washington: The Churches' Center for Theology and Public Policy, 1991

ONDOK, J. P., *Člověk a příroda*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1998

PAPEŽ FRANTIŠEK, *Encyklika Laudato Si'*, Paulinky, 2018

PAPOUŠEK, J., *Hovory o ekologii*, Praha: Portál, 2000

PURY, A., *Člověk a zvíře. Starý zákon o zvířatech*, Praha: Kalich, 1999

SOKOLÍČKOVÁ, Z., *Člověk v pokorném závazku vůči světu*, Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2012

VÁCHA, M., *Tváří v tvář Zemi*. Brno: Cesta, 2016

WHYTE, A., *Guidelines for field studies in environmental perception*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. France, 1997

WORDEN, J. W., *Grief Counseling and Grief Therapy*, New York: Springer Publishing Company, inc., 2002

Internetové zdroje

Americká psychologická asociace. Dostupné online:
<https://ecoamerica.org/wp-content/uploads/2017/03/ea-apa-psych-report-web.pdf>

Denik.cz. *Ekodeprese na vzestupu: Když lidskou mysl požírá zbídačená planeta*. Dostupné online: <https://www.denik.cz/zdravi/ekodeprese-enviromentalni-zal-zero-waste-lohas-vostova-running.html>

EATEN, M., 2017. *Environmental Trauma and Grief*. Dostupné online:
<http://sckool.org/environmental-trauma-and-grief.html>

HAMILTON, C., 2014. *The Anthropocene: Too Serious for Post-Modern Games*. Dostupné online: <http://clivehamilton.com/the-anthropocene-too-serious-for-post-modern-games/>

HAMILTON, C., KASSER, T., 2009, *Psychological Adaption to the Threats and Stresses of Four Degree World*.
Dostupné online: <http://clivehamilton.com/psychological-adaption-to-the-threats-and-stresses-of-four-degree-world/>

LEVINTON, D., 2006. *The scope of death education, Death Education*.
Dostupné online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07481187708252877>

PIKE, M.S., 2004. *Mourning Nature: The Work of Grief in Radical Environmentalism*. Dostupné online:
<https://journals.equinoxpub.com/index.php/JSRNC/article/view/30627>

ROSELL, D. T., 2001. *Grieving the Loss of Companion Animal: Pastoral Perspective and Personal Narrative Regarding One Sort of Disenfranchised Grief*. Dostupné online:
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/003463730510200106>

RUNNING, S., 2016. *5 Stages of Climate Grief*. Dostupné online:
<https://www.friendsof2rivers.org/dr.-steve-running-5-stages-of-climate-grief.html>

YALOM, V., 2010. *Kenneth Doka on Grief Counseling and Psychotherapy*.
Dostupné online: <https://www.psychotherapy.net/interview/grief-counseling-doka>